

УНИВЕРЗИТЕТ “СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ”

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ – СКОПЈЕ

ИНСТИТУТ ЗА СОЦИЈАЛНА РАБОТА И СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА “МАЈКА ТЕРЕЗА”

ПОСЛЕДИПЛОМСКИ СТУДИИ ПО СОЦИЈАЛНА РАБОТА

МАГИСТЕРСКИ ТРУД

*Влијанието на родителските стилови врз однесувањето кај
учениците во социјален ризик*

МЕНТОР:

Доц. Д-р. Софија Георгиевска

КАНДИДАТ:

Наташа Димоска

СКОПЈЕ, 2014

Животот е исто како една партија шах.

Трае се додека играта се одвива.

Пиунчињата ги претставуваат луѓето, а таблата шах полињата во животот.

Секое пиунче со различна позиција, едни појаки, други послаби, но сите поминуваат и на белото и на црното поле, некои побавно некои побрзо, отскокнуваат. Некои победуваат, а некои остануваат поразени и обратно се натпреваруваат. И на крајот од играта и кралот и пиунчето одат во иста кутија.

Н. Димоска

БЛАГОДАРНОСТ

Ја користам оваа прилика да упатам посебна благодарност и почит до мојата фамилија, за безрезервната помош и поддршка, нивната љубов и разбирање кои се најзаслужни за мојот успех.

СОДРЖИНА

Вовед.....	6
------------	---

А. Теоретска позадина на истражувањето

1. СЕМЕЈСТВО	9
1.1. Општ поим на семејството	9
1.2. Семејството – зачеток на сите процеси	10
1.3. Семејството и неговите универзални функции	12
1.4. Фактори условени за правилен развој на децата	13
1.5. Потреси во семејството и децата	14
1.1.1. Состојбата во семејството денес: - Дали живееме во период на криза на семејството?	16
1.1.2. Семејството и кризата во семејните односи	18
1.1.3. Семејството и воспитната запуштеност на децата	19
1.1.4. Семејство на деца со нарушено однесување	20
1.2. Односите во семејството и воспитанието на децата	22
1.2.1. Делување на семејната интеракција на нарушувањето во однесувањето кај децата	24
1.2.2. Како да се воспостави добар однос меѓу мајката и таткото?	25
1.2.3. Комуникација во семејството	26
2. УЛОГАТА НА РОДИТЕЛИТЕ И НЕЈЗИНОТО ВЛИЈАНИЕ	29
2.1. Родителство	29
2.2. Родителски стилови	32
2.3. Обликување на однесувањето на детето	36
2.4. Улогата на родителите	38
2.5. Родителските конфликти и нивно разрешување	40
2.6. Последици врз децата од конфликтите на родителите	42

2.7. Односите и промена во односот родител – адолесцент	43
2.8. Воспитниот стил и образовниот статус на родителите	44
3. АДОЛЕСЦЕНЦИЈА И ИЗЛОЖЕНОСТ НА РИЗИК	48
3.1. Што е адолесценција и кога се јавува	48
3.2. Односите на адолесцентите со родителите	50
3.3. Односите со група врсници	55
3.4. Поим за ризик	57
3.5. Изложеност на ризик, ризични и заштитни фактори	59
3.6. Деца/млади под социјален ризик	63
3.7. Што им се препорачува на родителите, а што на адолесцентите	66
4. АГРЕСИВНОСТ	68
4.1. Поим за агресивност	68
4.2. Видови на агресивност	70
4.3. Причини за појава на агресивност	71
4.4. Агресивно однесување кај адолесцентите	72
4.5. Полови разлики во агресивноста	76
5. РЕЗУЛТАТИ ОД ДОСЕГАШНИ ИСТРАЖУВАЊА	78
Б. ИСТРАЖУВАЧКИ ДЕЛ	84
1. ФОРМУЛИРАЊЕ НА ПРОБЛЕМОТ НА ИСТРАЖУВАЊЕ	84
2. ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО	86
2.1. Научна цел на истражувањето	86
2.2. Практична цел на истражувањето	87
3. ПРЕДМЕТ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО	87
3.1. Теоретско определување на предметот на истражување	87
3.1.1. Дефинирање на клучни поими	88
3.2. Операционално определување на предметот на истражување	89

3.2.1. Формулација на општата хипотеза	90
3.2.2. Формулација на посебната хипотеза	90
3.2.3. Варијабли на истражувањето	91
3.2.4. Операционализација на клучните поими	91
4. МЕТОД НА ИСТРАЖУВАЊЕТО	93
4.1. Пристап – истражувачка стратегија	93
4.2. Инструменти	94
4.3. Дефинирање на основниот збир на единици и примерокот	95
4.4. Обработка и анализа на податоците добиени со истражувањето	96
5. РЕЗУЛТАТИ	97
6. ДИСКУСИЈА	115
7. РЕЗИМЕ	134
8. ЛИТЕРАТУРА	138
9. ПРИЛОЗИ	142

ВОВЕД

Семејството е социјален систем кој е најдобро изразен во контекст на влијанието врз развојот и однесувањето на детето и е примарен извор на раните искуства на детето. Интеракцијата на детето во семејството (со родителите) е значајно почеста отколку вон семејството, така што семејството го сочинуваат неговиот социјален свет (Hartup i Lieshout, 1995). Голем број научници тврдат дека основните обележја на личноста се формираат во рамките на семејството, во родителскиот дом, уште во периодот на детството. Семејството е адекватна средина каде што човекот сестрано ги задоволува своите потреби како што се: исхрана, нега, хигиена, грижа за младото поколение, психички развој, образование, љубов, заштита и друго.

Родителството дава смисла на животот, можност за личен развој и задоволство, чувство дека сме корисни и дека создаваме и обликуваме нови генерации кои се продолжение на човештвото. Истражувањата покажуваат дека односот помеѓу родителите и детето е основа за успешна социјализација на детето и за развој на здрава личност. Ова не е изненадувачки доколку се земе во предвид дека семејството е прва социјална група во која се наоѓа детето после раѓањето во кое ги стекнува првите искуства, формира ставови, ги развива своите лични потенцијали и интерперсонални односи. Родителите имаат голема улога и во стекнувањето на знаења, вештини, карактеристики, вредности, ставови и слично.

Семејните интерперсонални односи, начинот на воспитување, се елементи кои влијаат на формирањето на личноста во психолошки смисол. За психо-социјалниот развој на детето посебно се важни две димензии на родителски односи: родителска топлина и родителска контрола. Со комбинација на овие две димензии на родителскиот однос може да се разликуваат четири воспитни стилови на родителите.

Воспитните стилови подразбираат процена на родителите со кои воспитни постапки на најдобар начин ќе ги остварат своите воспитни цели, без да го нарушат својот емоционален однос кон детето. Под воспитен стил на родителите се подразбира релативно доследен начин на однесување на родителите, со кој се воспоставува однос кон децата (Matejevic, 2000). Родителските стилови се разликуваат во однос на две основи димензии: 1. дали интеракцијата е со љубов или е спротивна на ова – со насилство и 2. дали се тие попустливи родители или се со авторитарна контрола. Се издвојуваат неколку стилови на родителство (Vizek Vidovic и сор .,2003): *Авторитативно родителство* , *Авторитарното родителство*, *Попустливо родителство*, *Рамнодушно родителство (незаинтересирани родители)*.

Рохнер и соработниците (1980) известуваат дека родителското прифаќање и одбивање е поврзано со проблемите на однесувањето, сликата за себе, ниски училишни постигнувања, анксиозност, несигурност. Формите на интеракција на родителите со детето како што се високи барања, грубост и занемарување се значајно негативно поврзани со задоволството од семејството.

Родителското одбивање е поврзано со агресивното однесување и недругарството кон децата, негативната самоефикасност и зависност (Рохнер, 1980). Со генерализирање на чувството на незадоволство, несигурност, децата тие исти чувства ги покажуваат и во други социјални опкружувања. Живеејќи со забрзан ритам на живот кој ни наметнува постојано да решаваме сложени проблеми, агресивното и антисоцијалното однесување во современото општество стануваат се поголем проблем. Една од главните карактеристики на денешниот модерен начин на живот, во услови на незадоволени потреби е појавата на агресија, како причини за тоа однесување се земаат во предвид социјалната и демографската средина која го опкружува поединецот. Повеќето автори се сложуваат околу тоа дека агресивно однесување е она однесување кое се манифестира во напад на друга особа со намера да и се нанесе штета или таа да се повреди. Како агресивно однесување може да се смета и она однесување кое не предизвикува штета на друга особа, но, при кое постои намера за нанесување на истата. Агресивното однесување е опишано со висок степен

на аверзивно однесување кон другите, покажување на лутина што резултира со социјална отфрленост (Graham i Hoehn, 1995). Агресивното однесување во училиштето е значаен социјален проблем. Тоа значајно влијае на социјалниот развој на децата и е поврзано со негативните исходи во подоцнежниот период како што се деликвенција, социјални проблеми или проблеми на менталното здравје. Поради тоа од голема важност е познавањето на факторите кои влијаат на развојот на агресивното однесување, начините на превенција како и начините со кои може да се намали агресивното однесување. Воспитните мерки кои родителите ги користат во вид на казнување и присила може да послужат како неадекватен модел кој децата го имитираат и го користат во некои други социјални опкружувања.

Но, аналогно на горенаведеното се претпоставува дека родителските стилови на воспитување влијаат врз степенот на агресивноста кај децата. Отсуството на одговори, како во рамките на нашите граници, така и пошироко, претставува мотив за истражување кое е насочено кон посакуваниот одговор.

А. ТЕОРЕТСКА ПОЗАДИНА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

1. СЕМЕЈСТВО

*“ Сите среќни семејства наликуваат едно на друго,
секоје несреќно семејство е несреќно на свој начин. ”*

Лав Николаевич Толстој

1.1. Општ поим на семејството

Семејството е една од најзначајните и најкомплексните општествени групи, која се темели на крвната врска и обврската на родителите спрема децата, сепак таа е многу сложена општествена група, поврзана со скоро сите облици на општествениот живот и развитокот на човекот како личност. Семејството е неизбежен дел на човековото општество, основна единица на општествената организација, универзална општествена институција, така што тешко е да се замисли како би можело човековото општество да функционира без семејство.

Семејството претставува човечка заедница во која се воспоставуваат блиски, непосредни семејни односи, по своите карактерни особини се разликуваат од поимите брак, роднинство и домаќинство. Битна одредница на семејството како социјална заедница е тоа што семејната група овозможува задоволување на најразлични потреби на своите членови. Семејството настанува со раѓање на децата каде што се

негуваат односите почитување, помагање, издржување, се обезбедуваат оптимални услови за здрав раст и развој на своите деца, чување, воспитување, образование, развивање на способности и работни навики кај помалите членови во семејството. Семејството само по себе може да влијае на своите членови намерно и ненамерно. Со новото урбанистичко и индустриско општество настанува преобразба на семејствата но ниту едно влијание нема да ја одземе улогата на семејството во општеството. Денешните преобразби придонесуваат либерално раководење што се потпира на демократско однесување помеѓу децата и возрасните. Додека традиционалното семејство со затвореност и збиеност, каде сите членови работеле заедно, празнувале, почитувале исти норми, но новото нуклеарно семејство се карактеризира со отвореност и голема меѓусебна диференцијација која сама по себе придонесува секој член од семејството да има своја работа, да има свој круг на пријатели, сам да го користи слободното време и има различно влијание на посебни интереси. Формирањето на ставови, сваќања, на членовите во семејството, а посебно пред помладите се отвора светот на индивидуални погледи, во областа на културата, уметноста, начинот на користење на слободното време, начинот на живот, образованието, кое дава отворен ум, дава широки хоризонти на размислување, нуди шанса да се живее животот со отворени очи. Според тоа тука е перспективата на младите, силата на нашето постоење.

1.2. Семејството – зачеток на сите процеси

Семејството е социјален систем кој е најдобро изразен во контекст на влијанието врз развојот и однесувањето на детето и е примарен извор на раните искуства на детето. Интеракцијата на детето во семејството (со родителите) е значајно почеста отколку вон семејството, така што семејството го сочинуваат неговиот социјален свет (Hartup i Lieshout, 1995). Родителот за секое дете означува идеална слика и модел на себеизградување, затоа родителите треба да дадат се од себе. Секое мало дете од својот најран развојот во својот родител гледа заштитник, без резервна поддршка и

доверба, лесно ги восприема воспитните влијанија. Детето во семејството гледа зачеток на сите процеси кои полека ги усвојува. Прво ги стекнува основните навики, емотивна стабилност, па ќе усвои некои основни морални претстави. Детето со зборовите ДА – НЕ како основни, за да започне да расудува што е добро, а што лошо, што смее и што не смее да прави. Семејството е појдовна точка од каде детето ќе формира прво однос спрема општеството, традицијата и културата. Исто така ги формира и првите ставови, идеали, застанувајќи се постабилно “на своја нога”. Семејството е првата мала општествена заедница каде од најрана возраст детето се здобива со своите права и обврски. Како такво тоа не претставува затворен свет за себе, туку љубов која е заемна помеѓу родителите и децата. Мајката пак, е првата учителка која мора да го научи детето на љубов, да ги надмине егоистичните чувства, да го научи на толерантност, на хуманост, на почит, да го научи да биде дружељубиво, амбициозно, што е добрина, култура, да го научи на примерно однесување, се за да го изведе на правиот вистински пат како вистинска оформена личност.

Слика 1. Семејство.

*“Љубовта започнува од домот и не е важно колку правиме,
туку колку љубов внесуваме во она што го правиме.”*

Мајка Тереза

1.3. Семејството и неговите универзални функции

Семејството за разлика од другите општествени групи се јавува како специфична општествена група, по тоа што своите функции ги остварува како во однос на општествениот систем, така и во однос на задоволувањето на потребите на своите членови. Семејството е примарна група во која се развива личноста на детето.

Функциите на оваа специфична општествена група се менувале во текот на историскиот развој во зависност од потребите на глобалното општество, но сепак некои од нив се јавуваат како константни.

Во семејството се остварува биолошката и општествената репродукција, со донесувањето на нови единки во светот, буквално се обезбедува био – физичкиот потенцијал на една општествена заедница.

Од економските функции, во семејството се врши производната и потрошувачката функција. Производната функција најчесто и сеуште се задржува во селските земјоделски семејства, но со процесот на урбанизацијата и индустријализацијата неповратно се сели во специјализираните институции – претпријатијата. Додека потрошувачката функција се манифестира како висина на стандардот на едно семејство, кој се обезбедува преку висината на заработувачката на повозрасните членови во семејството.

Психо–социјалните функции се едни од најважните задачи на современото семејство. Во оваа општествена група се воспоставуваат темелите на личноста на детето. Преку процесот на социјализација и индивидуализација, детето се развива во автономна личност и во креативен член во општествената заедница. Процесот на социјализација на детето што подоцна се пренесува во контекст на други општествени групи, отпочнува во рамките на семејната група и покрај тоа што социјализацијата ќе се обавува во други општествени групи, сепак семејството и понатаму останува битен фактор. Не постои установа во која наведената функција може да се остварува на

еднаков квалитетен начин. Во исто време, во семејството се развива емоционалната страна на човековиот живот. Одземањето на децата од нивните родители и нивното доверување на социјалните установи, обезбедува се, само не и она што на нив најмногу им треба, а тоа е: љубов и семејна топлина. (Н. Димоска, дипломска работа, 2011).

1.4. Фактори условени за правилен развој на детето

Семејството како воспитувач треба да биде крајно посветено, објективно, активно, и доследно во исполнувањето на својата животна задача. Пожелно е семејството да биде целосно, да живее во нормални услови како емотивни, фамилијарни, станбени и да ги исполнат грижите, обврските на правилен начин. Насилството, караниците, алкохолизмот, строгоста се фактори кои ќе ја уништат личноста на детето. Може да се случи детето да се повлече во свој свет, да се затвори, да престане да комуницира, ќе стане одбивно за околината и на крај ќе стане агресивно не наоѓајќи излез од сопствената ситуација. Женските деца се под силна пресија и удар од факторот “не целосно семејство” кој свој израз ќе даде на психички и емотивен план, а исто така ќе влијае и на училишниот успех. Особено е важно дали развитокот на децата е позитивен или негативен, а за тоа одговор дава општата атмосфера во семејството. Децата кои се емотивно стабилни, доследни, кооперативни и морално воздигнати, секако се одгледувани во семејства каде постои љубов, отворена комуникација, почит и поддршка. Во спротивно децата кои се лишени од насилното воспитно чувство и позитивната семејна атмосфера заостануваат во развојот на секое поле, особено на менталниот, физичкиот развој, а не е исклучена и смртта како последица на депресија која ја намалува волјата за живот. Многу е значајно однесувањето на родителот и поседувањето на особините со кои располага. Исто така е важен и односот со членовите од семејството, со соседите, односот на мажот кон жената, и обратно, односот кон работата, кон културни, етички и општествени вредности. Покрај семејството, важно е и присуството на други луѓе со кои може детето да се идентификува. Важен е и бројот на семејството, дали родителите воспитуваат единче

или повеќе деца. Макаренко – руски педагог категорично потенцира дека одгледувањето на дете - поединче е многу посложено, заради фактот што тоа набргу станува центар на семејството, околу кое се свртува целото родителско внимание. Но, постои веројатност да се јави проблем во семејството со повеќе деца, каде главен фактор за несогласување, караници, па и тепачки е љубомората и судирот на моќта. Повозрасните деца својата супериорност ја стекнуваат преку тепање на своите помали братчиња или сестричиња. Родителите и тука се јавуваат како предизвикувачи на љубомора заради распределувањето на својата љубов нерамномерно. Секое дете бара посебна нега, особено барањето се зголемува тогаш кога има нов член во семејството. Во тој случај родителите мора да бидат “политичари” кои ќе ги нормализираат односите во семејството. Покрај општата атмосфера во семејството, како битни услови се вбројуваат и културниот амбиент, покажаните афинитети и сензибилитетот кон книгата, театарот, музиката, спортот, уметноста од страна на родителите. За севкупниот развој на децата особено се значајни здравствените, материјалните, хигиенските и станбените услови. Доколку на детето му се овозможени најнеопходните услови за здрав раст и развој, како и водење на нормален живот, ќе обезбеди и ќе настојува да се школува до највисоките степени во системот на образованието.

1.5. Потреси во семејството и децата

Децата за да имаат правилен развој, битни се односите кои владеат во семејството. Преку семејството детето ги добива првите сознанија и првите впечатоци за светот во кој ќе живее. Доколку родителите кон детето се однесуваат со љубов, пријателски, со разбирање за неговите проблеми, тогаш тоа ќе ги почитува своите родители, ќе ги сака, може да стане вредно, трудољубиво, со развиено чувство за другарство и свесно за општествените одговорности. Доколку родителите кон детето се однесуваат лошо, тогаш тоа ќе биде, плашливо, без самодоверба, емоционално не стабилно, ќе ја

изгубат неговата доверба и лесно може да потпадне под влијание на девијантни појави во општеството. Како најтежок удар за семејството и децата е растурањето на бракот, односно разводот помеѓу двајцата сопружници. Тогаш станува збор за дисфункционално семејство, настанува сепарација на семејството, каде што децата во тој случај остануваат на чување и воспитување кај едниот или другиот родител, односно со мајката или таткото. Но има и случаи каде што, доколку станува збор за повеќе деца во семејството, при разводот на бракот, едното дете живее со едниот родител, а другото дете со другиот родител, така што настанува раздвојување и помеѓу браќата и сестрите. Тука се јавува дополнителен и најтежок удар на родителите, а уште повеќе на нивните деца. Одлуката која се донесува кај кого ќе бидат доверени децата на чување и воспитување, ја доделува центарот за социјална работа, спогодбено со родителите или изразената желба на децата. Во такви случаи емоционалниот живот станува доста сиромашен, а способноста за адаптирање е сведена на минимум. Детето ако остане во заедница со разведената мајка, која поради таквата ситуација станала нервозна, разочарана, емоционално напната и незадоволна, таа може да го смета своето дете како виновник за таа ситуација. Таквата психичка состојба може да се пренесе и на детето и при тоа да го оштети неговиот понатамошен живот и во брачните односи. Таткото нема помало влијание од мајката. Таткото ја осигурува материјалната положба во семејството, го обезбедува чувството на сигурност и придонесува да се создаде една емоционална рамнотежа во семејството. Во денешно време со модерниот начин на живот во општеството и жената се повеќе е еманципирана и рамноправна со мажот, при што и таа придонесува и може да ја обезбеди материјалната ситуација во семејството. Доколку детето го изгуби едниот родител при развод на брак или смрт доживува тежок психички удар. Ако едниот или другиот родител склопи повторно брак со друга личност и затекнатото дете биде прифатено, полесно може да ја преброди загубата на другиот родител, но доколку биде отфрлено и лошо се постапува кон него ќе се предизвика потешка психичка реакција кај детето. Во воспитувањето на младата индивидуа, посебни потешкотии настануваат, ако детето ги изгуби двата родители или поради некои други причини било сместено во некоја детска установа. Децата кои се развиваат во детските домови, не ја наоѓаат адекватната замена за родителите. Тие не се прифатени со доволно чувство и како такви остануваат со оштетени емоционални функции. При губитокот на

двата родители, за понатамошно воспитување на децата, најчесто го превземаат бабата и дедото од едниот или другиот родител. Нивниот конзервативен начин на воспитување, нивниот менталитет и нивните сваќања се далеку од современите погледи за воспитување на детето. Во денешно време се случува и двата родители да бидат вработени, па поради големите обврски кои ги имаат немаат доволно време да им посветат на своите деца. Во такви случаи за децата се грижат куќни помошнички или некои повозрасни членови на семејството, кој во никој случај не претставуваат достатен авторитет за децата.

1.1.1. Состојбата во семејството денес: - Дали живееме во период на криза на семејството?

Што би требало да претставува семејството? – Тоа е место каде се поставуваат интересите на семејството, пред интересите на другите, место каде луѓето постапуваат великодушно еден спрема друг. Денес семејството доживува криза, а тоа е показател за кризата во општеството. Денешното семејство се сваќа, не само како место на растење, туку како *нужна стварност*. Живееме во време кога семејството доживува тешка криза. А тоа е кога не се поминува често време со родителите бидејќи и двајцата од седум часот наутро одат на работа, а се враќаат во седум навечер. Никој не се крижи за децата, често изјавуваат родители кои се презафатени со работа и други обврски.

Г. Трипкович, ја испитувала промената на класичните функции на семејството во услови на транзиција, ставајќи акцент на прашањето на трансформација на солидарноста, што првенствено се набљудува низ призмата на симетрични и асиметрични општествени односи. Таа, вели дека во вакви услови она што непосредно се забележува е дека луѓето го губат и онака нискиот социјален статус и малото

спокојство за процесот на богатење на одредени слоеви, што води кон промени и неизвесна иднина. Нивната недоверба спрема ваквите општествени случувања и промени се манифестира како неартикулирано незадоволство и панична спонтана потрага за најдостапните средства за преживување.

Сфаќањето за животот во семејството доживува значајна преобразба. Иако не постои единствен тип на семејство, повеќето истражувачи се согласуваат со неколку основни карактеристики на современото семејство. Тоа во основа повеќе ужива во материјалната страна на животот, иако поради тоа не е посреќно. Во исто време ги трпи и последиците од индустријализацијата, урбанизацијата, напредокот на технологијата. Однесувањето на младите луѓе денес е биполарно: покажуваат тенденција да бараат идентитет во конформизмот или во криминалот. Родителите им ги пренесуваат на своите деца анксиозноста, агресивноста и непријателските нагони кои произлегуваат од нивните пореметени односи. Преокупирани со сопствените потреби, не обезбедуваат адекватна емоционалност за своите деца, односно таткото е дел од индустриската организација и своите деловни грижи ги носи и дома. Со тоа му преостанува малку емоционална сила за справување со жената и децата. Од жената бара да му овозможи удобност и дополнително внимание. Се чувствува напуштен, сам и бесен, а жената му префрла што толку малку внимание му посветува на семејството. Мајката се обидува да биде семоќна, но само станува безлична, оддалечена и оттуѓена (Adler. A., 1984).

Можноста на родителите да ги подигнат своите деца на начин сообразен со нивните најдлабоки припадности, е суштински елемент на слободата на изразот. Како што оправдано укажува Имон Калан, родителството најчесто се разбира како едно од средишните задачи кои му даваат смисла на животот. Сакањето и негувањето на дете, не може во практика да се оддвои од формирањето на вредности на тоа дете. Разбирливо е кога родителите се плашат дека нивните деца може да се заплеткаат во начини на живот кои тие ги сметаат за туѓи и неблагодарни и кога дејствуваат за да ја смалат опасноста од тој страв да се оствари.

1.1.2. Семејството и кризата во семејните односи

Како примарна општествена заедница семејството има голема улога во формирањето и развојот на младата личност, поради тоа се посветува големо внимание на условите кои владеат и семејната атмосфера. Потребна е едукација на многу родители за правилно воспитување и согледување на своите постапки, дали се тоа негативни или се позитивни. Присутноста на родителите во животот на своите деца е најважно за да можат да ги препознаат асоцијалните однесувања и како да реагираат за да ги надминат. Сите негативни и позитивни страни на социјалното однесување, несвесни или свесни, му се препуштаат на односот родител-дете.

Научната мисла своето внимание го насочила кон семејно-воспитниот модел и неговите ефекти врз развојот на детето и младата личност. Значењето на семејното воспитание насочува истражување за влијанието на родителите врз однесувањето на децата, кое истото е обработено во овој труд.

Во нашата земја поради општествено-економските услови кои владеат, се случуваат глобални промени во сите сфери на живеење проследени со, несигурни бракови и несигурна иднина за децата, сиромаштија. Преоптоварени со постојана борба за егзистенција и живот, родителите имаат се помалку време за своите деца. Недостасува комуникација помеѓу децата и родителите, нарушени се семејните односи, а училиштето не ја остварува до крај својата образовна и воспитна улога. Сето тоа доведува до нарушено однесување на децата.

1.1.3. Семејството и воспитната запуштеност на децата

Запоставувањето на децата од родителите и другите членови во семејството, се создава услови детето да прерасне во личност склона на нервозни реакции кои се неприфатливи за околината. Некои истражувања покажале дека се поголем е бројот на млади кои имаат нарушено однесување, дури и со степен на агресија. Ова е присутно во сите социјални слоеви, независно сиромашни-богати.

Во денешни услови на живеење младите се се понервозни, понекогаш дури и повеќе од возрасните, кои многу лесно ја ослободуваат својата нервоза, со кршење, кревање на рака, со цел да се докажат пред своите врсници или да ги казнат родителите. Својот револт не го искажуваат со зборови, туку со постапки. Затоа најважно е родителите постојано да го следат однесувањето на детето, уште од најрана возраст, и оние деца кои одат во градинка, да увидат дали детето може да го контролира своето незадоволство. Родителите не треба да забораваат дека тие со своето однесување се пример за децата.

За појавата на воспитната запуштеност на децата, како фактор се смета семејството. Престрога дисциплина, недоволна грижа, љубов, можат да бидат услови за појава на негативни особини кај децата. Со постоењето на непотполно семејство, самото по себе немора да биде услов за нарушено однесување на децата. Во секојдневниот живот постојано се случуваат ситуации и несреќи каде децата остануваат без родител, а сепак имаат сосема нормални семејни односи и не покажуваат нарушено однесување. Тоа значи дека постојат други фактори кои доведуваат до негативно, нарушено однесување. Непотполни семејства се семејства каде што недостасува еден родител, независно дали како причина се јавува смрт, напуштање или развод.

Децата се многу добри во проценката на своите родители и можат многу лесно да ги воочат позитивните и негативните особини кај родителите. Несогласувањето помеѓу родителите и децата, не смеат со самото тоа да дозволат да се разнишаат односите помеѓу нив, затоа што тие се градат долго време.

Воспитната запуштеност на децата се сваќа како запоставеност, негрижа, лишување на децата од грижа и воспитно отсуство кое влијае врз развојот и воспитанието на децата. Таквата запуштеност е општествено условена и претставува воспитен и социјален проблем, кој бара посебен општествен третман. Воспитната запуштеност може да се категоризира во три групи:

- Во првата спаѓаат оние кои воспитната запуштеност ја објаснуваат во три степени- *воспитна запоставеност, воспитна запуштеност и малолетничко престапништво.*
- Во втората група спаѓаат оние кои ја опфаќаат предделиквентната активност, но деликвенција што не е во смисла кршење на кривично-правни норми.
- Во третата спаѓаат оние однесувања кои ги кршат моралните и правните норми во општеството и спаѓаат во група на деликвентно однесување.

1.1.4. Семејство на деца со нарушено однесување

Деца со нарушено однесување е популација на деца и млади кои ги отфрлаат вредностите на една култура и наметнуваат и користат свои вредности преку насилство или агресија. Испитувањата на ваквата популација покажале дека овие деца потекнуваат од семејства со нарушени односи, па така нарушеното однесување на децата всушност е бунт, револт и на некој начин нивна комуникација. Во нивните семејства недостасуваат вистински личности за идентификација, па затоа тие можности ги бараат во други личности надвор од семејството. Дете кое се чувствува отфрлено од своите родители станува луто, навредено, нервозно, полно со страв од други отфрлања. Тоа дете развива одбранбен став на независност или повлекување во себе. Во крајна ситуација таквото дете станува апатично, емотивно нестабилно, лесно подложно на влијанија од други лица. На децата им е потребно постојано присуство и интерес на родителите во нивниот живот. На тој начин кај децата се развива

самодоверба и способност за проценување на сопствените способности. Доколку родителот не успее да воспостави позитивен однос со своето дете, тоа може да има тешкотии во воспоставување на емотивна поврзаност со други лица од средината. Запоставувањето на детето од страна на родителите, додека тоа е уште мало и зависно од нив, ги осиромашува емотивните врски и тие постепено се губат. Доколку запоставувањето не е многу изразено или пак е само од страна на еден родител, детето прима извесна доза на емоционално искуство. Кај овие семејства детето може да има потреба од силно прифаќање од членови на различни групи и честопати да влегува во конфликтни ситуации со семејството. Причините за појава на нарушено однесување поради условите во семејството, освен запоставувањето, може да бидат и други. На пример, брачната состојба и односите помеѓу родителите, материјално-станбените услови, бројност на семејството и друго. Во кругот на семејството може да се издвојат, според посредност или непосредност, два вида фактори кои имаат воспитно влијание, а тоа се:

1. Посредни фактори–влијанија на животни услови во семејството, квалитет на живеење, станбен простор, економски услови, образование и професија на родителите.
2. Непосредни фактори–влијанија врз психичкиот живот на детето, неговите интелектуални способности, вредности, желби и мотиви кои настануваат во директна интеракција родител –дете.

Нарушеното однесување припаѓа на групата нарушувања кои можат да се појават уште во периодот на детството. Речиси сите деца понекогаш се напорни и бараат да им се посвети многу внимание. Но тоа веднаш не значи дека тоа дете покажало нарушено однесување. Нарушеното однесување е состојба која трае подолго време и е во толкав степен изразена и сериозна, што предизвикува проблем во целото семејство или општествената средина. Затоа, ако се појави нарушување во некоја возраст треба да се сфати сериозно, а не како „фаза“ во развојот, нешто што ќе помине само од себе. Се смета дека деца со нарушено однесување кршат барем по еден од вообичаените норми од семеен и социјален контекст:

1. Комуникациски норми (претерано се плачливи, постојано трчаат, не се дружат, не соработуваат и сл.);

2. Норми на развојни способности (дисхармонично или бавно усвојување на психомоторни вештини);
3. Норми на убавина (надворешен изглед на лице и тело).

Поради отстапувањата од вообичаените норми, средината на нив реагира чудно, така што тие „доследни на себе“ единствено така мора да се однесуваат. Тие покажуваат повеќе склоност кон индивидуалност, чести конфликти со родители и непочитување на родителски забрани. Имаат проблем и во остварување на пријателски однос со врсниците, па затоа неретко се отфрлени од нив и неомилени во друштво. Проблемот во однесувањето се одразува врз способноста детето само да решава проблем, да се соочува со стрес, или да ужива во секојдневни активности во семејството или училиштето. Исто така, нивното понатамошно образование може да биде нарушено, па затоа ако не се реагира навреме ќе имаат последици во целокупниот живот, кои би се одразиле на вработување, формирање сопствено семејство и сл. Наведените ситуации и состојби во семејството и последиците кои ги оставаат врз децата постојано укажуваат на потребата за пошироко општествено реагирање поради спречување или барем ублажување на состојбата. Од друга страна, пак ова е предизвик на науката посериозно да се зафати со потемелно проучување на семејните односи, проблемите во семејството, како и нарушеното однесување кај децата и младите, како последица на тие семејни ситуации.

1.2. Односите во семејството и воспитанието на децата

Семејните односи ги карактеризираат како специфичен систем на интерперсонална-комуникациска динамика која се реализира помеѓу членовите во семејството, во секојдневните меѓусебни контакти. Квалитетот на меѓусебната комуникација зависи од меѓусебното почитување и разбирање. Децата се зависни од родителската поддршка и без неа и не грижата, се развива чувство на не сигурност. Потребно и најважно е секој родител да знае во секое време од денот, каде е неговото дете, со кого е и кои се

неговите пријатели. Родителите треба постојано да ги охрабруваат своите деца, да ги учат како да се однесуваат и реагираат на туѓи закани и навреди и дека не е погрешно да избегнува деца кои се однесуваат агресивно. Децата најчесто учат од примери, затоа родителите треба да внимаваат на своето однесување, ставови, вредности бидејќи децата ги имитираат и постојано ги набљудуваат. Во семејството како важен извор на односи се, вистината, гордоста и почитувањето, посебно доколку децата се под некаков притисок од страна на врсниците и надвор од него. Ако некое дете во агресивна ситуација се справи конструктивно на мирен начин, треба да се пофали. Нарушеното однесување кај младите се изразува преку облици на агресија, што се манифестира со напад на друга особа, со цел да и се нанесе штета на истата. Анти-социјалното однесување може да биде предизвикано од чувство на празнина и незадоволство. Лицата се афективно и емоционално ладни и неспособни за блиски и топли односи со своите најблиски. На тие лица им недостасува сериозност, раздразливи се, арогантни, без амбиција и постојано живеат во конфликти. Кога се зборува за агресивно лице, се мисли дека на засилена фрустрација реагира со зголемена раздразливост, но во основата на секоја агресивност се крие, чувствителност, осаменост и ранливост.

Искуствата покажале дека децата со нарушено однесување, потекнуваат од семејства каде не е воспоставена интеракциско-комуникациска врска помеѓу родител-дете, каде има несогласување помеѓу родителите, развод на брак, конфликти и фрустрации. Но агресивно однесување покажуваат и деца кои се задоволени со љубов, внимание, на кои сите желби им се остваруваат. Кога овие деца во животот за прв пат ќе се сретнат со некоја препрека при задоволување на потребите, кај нив се јавува реакција на револт и агресивно однесување, затоа што се навикната се што ќе посакаат да поседуваат и дека се е можно.

1.2.1. Делување на семејната интеракција на нарушувањето во однесувањето кај децата

Семејните односи имаат најголемо влијание врз развојот на децата. Современите толкувања на семејните односи ги категоризираат нив во специфичен систем на интерперсонална комуникациска динамика, кои се реализираат низ секојдневните контакти на супсистемите (членовите на семејството). Како што вели Марија Братаниќ: „Меѓучовечкиот однос не постои без интеракција... Секој однос претпоставува барем минимална интеракција, а од степенот и квалитетот на воспоставената интеракција, зависи и успешноста на меѓучовечкиот однос.“ (Bratanić, 1990). Квалитетот на интеракцијата во голема мера зависи од меѓусебно почитување и разбирање, како фактор, емотивната компонента која ги поврзува супсистемите во семејниот комуникациски систем, како и од партиципацијата и реципрочитетот во реализација на интеракцијата, сето ова семејната воспитна клима и интеракцијата ја прави конструктивна.

Интеракциско-комуникациските односи во семејството, експлицитно, континуирано или периодично подлежат на дихотомија. Тие можат да бидат: активни или пасивни; променливи или статични; вербални или невербални; комплементарни или паралелни; еднострани или реципрочни; Семејството и агресивното однесување кај учениците еднонасочни или повеќенасочни и сл. Сето тоа зависи од повеќе објективни или субјективни фактори (Brajsa, 1990).

Повеќето психоаналитичари велат ” секое дете има потреба од однос на љубов и поттикнување со возрасен, а кој однос нема да се прекинува”. Тој однос претставува грижа не само на потребите на детето, туку и на комплексниот сплет на емоции и развој на доверба.

„Родителите и децата си служат едни на другите на сложени начини“ вели Вилијам А. Галстон и притоа имаат право да ги воведат децата во она што тие го сметаат за животен извор на смисла и вредност и да се надеваат дека децата ќе ја споделат истата таа ориентација. Тврдењето дека родителите особено добро ги познаваат своите деца, се става под знак прашалник. Децата се многу еластични и

неретко можат да ги пребрдат себичноста, кусогледоста, грешките, пристрасноста или некадарноста на родителите. Одредени одлуки на родителите може да создадат хендикеп и да му оневозможат на детето да влезе во секуларниот и сложен свет во кој мора да живее и функционира како возрасен.

1.2.2. Како да се воспостави добар однос меѓу мајката и таткото?

Многу родители помеѓу себе се однесуваат како непријатели, наместо како партнери. Мажот најчесто се чувствува како шеф и бара да се почитуваат неговите одлуки, додека жената се чувствува потисната и како реакција на тоа се обидува материјално да го искористува мажот. Многу од нив не си ги покажуваат вистинските чувства помеѓу себе. Некои мажи ги навредуваат своите сопруги, физички, психички ги злоупотребуваат, но тоа не е начин на кој може да функционира бракот. Мажите не треба да бидат диктатори, туку партнери во процесот на донесување на одлуки. Кога некоја одлука не е наметната, во тој случај владее хармонија и секој член се чувствува одговорен во решавањето на семејните проблеми. Брачните другари треба да си покажат љубов, нежност и трпеливост, зашто тогаш и децата ги чувствуваат позитивните вибрации и бараат начини за да возвратат на тоа. Многу често луѓето живеат во иста куќа, а не знаат ништо еден за друг. Наместо тоа, треба да си бидат најдобар пријател еден на друг и да покажат интерес за животот на другиот. И на крајот, секој очекува благодарност за она што е направено, првенствено за семејството. Недозволиво е однесување на незадоволство за она што тој или таа го направиле за и во домот; за возврат доволно е да се покаже дека се цени туѓиот вложен труд и време. Комуникација, комуникација, комуникација! Децата учат како да комуницираат гледајќи ги нивните родители. Ако комуникацијата меѓу родителите е отворена и ефикасна, тогаш голема е веројатноста и нивните деца да комуницираат така. Добрите комуникациски способности на децата ќе им бидат од корист цел живот.

Родителите треба да разговараат постојано. Подобрo е проблемите да се решаваат навремено и искрено, отколку да се остават да се таложат, по што ќе дојде до експлозија и големи несогласувања. Ова значи да се забораваат проблемите од минатото, односно да не се споменуваат проблемите од минатото кои веќе еднаш биле решени. За да се одржи семејството цело, во денешното стресно време авторите секогаш „препорачуваат“ едноставно живеење. Тоа значи дека мајката и таткото не смеат да си дозволат да станат љубоморни на оние што ним им се чини дека живеат подбрo и полуксузно, зашто фрустрациите и љубомората ги пренесуваат на останатите членови во домот, првенствено на децата. Најважно за правилна комуникација е секој кој погрешил да ја признае својата грешка и за истата да се извини. Ако едниот направи грешка, треба да се прости. Непотребно е да се всадува гнев. Важно е да има физичка поврзаност, заеднички активности во домот, време за заеднички оброци, заеднички теми за дискусија. Добриот однос меѓу родителите-партнери бара: трпение, љубезност, понизност, жртва, емпатија, љубов, разбирање, простување и напорна работа. (Г. Мирчовска, 2011. Магистерски труд).

1.2.3. Комуникација во семејството

Семејството е најважен фактор за воспитување на младата личност, зашто тоа е првата средина за детето воопшто, и прва средина во која тоа остварува комуникација. Овде се удираат темелите на целокупната структура на личноста. И затоа со право се прашуваме: има ли поважна улога во општеството од улогата на добра мајка и добар татко?

Децата кои растат во среќно семејство, семејство во кое комуникацијата меѓу членовите е на високо ниво, во дом каде родителите се внимателни еден кон друг, сложни, се почитуваат, имаат поголеми шанси да израснат во такви личности. Семејното воспитување е ефикасно ако се воспоставени складни семејни односи. Здрав живот во семејството без комуникација е речиси невозможен. Добрата комуникација

меѓу таткото и мајката им овозможува можности за повеќе и подобро да внимаваат на децата, нивните активности и однесување.

Добрата комуникација овозможува разбирање, поддршка, соработка и навремено решавање на проблемот. Повеќето автори се сложуваат дека нарушувањата во однесувањето, се последица на лошото воспитување на детето и лошата комуникација меѓу членовите. Нарушувањата во социјалното однесување се јавуваат во мигот кога детето не може да ги задоволи своите потреби на мирен начин и се јавува фрустрација. На пример: во семејство каде има не координиран воспитен однос, односно мајката и таткото не можат да ги усогласат своите воспитни постапки, каде има непријатна педагошка атмосфера, чести караници меѓу родителите, физичка и вербална злоупотреба, пасивност на родителите, сето влијае на однесувањето на децата. (Г. Мирчовска, 2011. Магистерски труд).

Подготвеноста на родителите секогаш да разговараат со своето дете, да го слушаат, ја гради и развива детската самодоверба, а таа пак е темел на заемна доверба. За да може успешно да се оствари комуникацијата помеѓу родителите и децата, важно е да се имаат предвид некои моменти.

1. **Да се одбере вистинско време за разговор** – посебно ако се работи за сериозни теми. Родителот треба да процени кога е најповолно време за разговор, на пример не веднаш штом ќе се разбуди или ќе се врати од училиште. Разговорот може да започне спонтано, без страшно најавување, како на пример „треба сериозно да разговараме“ или „имам нешто важно да ти кажам“. Ова може само да го преплаши детето и да не даде никакви позитивни емоционални врски.

2. **Место каде ќе се одвива разговорот** – децата имаат потреба од интимност, да бидат сами со родителите, без присуство на брат, сестра, баба или други роднини. Не сакаат тоа да биде во собата за дневен престој каде се гледа омилен филм, сл. Најдобро место може да биде неговата детска соба или пак на некоја прошетка во парк. Добро би било кога барем еден ден во седмицата ќе биде „резервиран“ за друштво со децата (само родителот и детето), на сок, на чај, торта, дома или надвор од дома. Тоа би било идеален момент за отворен разговор помеѓу родителот и детето.

3. Мислење на детето – од детето треба секогаш да се побара мислење или став за одредена тема, да раскаже некоја своја случка, како се гледа себе во одредена ситуација. Некои истражувања покажале дека некои разговори можат да бидат дури и превентивни, да го спречат детето да се однесува на некој начин. Важно е кај детето да се развие критички став, смисла за разликување на добро од лошо, развој на индивидуалност за да не подлегне на лоши негативни влијанија од врсници или општествени трендови.

4. Емоции во разговорот – многу е важно како родителот се однесува и реагира додека разговара. Треба да биде смирен, со благ израз на лицето, да дава атмосфера на сигурност, искреност, подготвеност да се прифати мислењето на детето, па макар тоа и да биде погрешно.

5. Физички карактеристики – важен е начинот на држење на телото, контактот со очите, кимнување со главата додека детето зборува, допир, преградка. Сè треба да зависи од ситуацијата и темата на разговорот. Невербалната комуникација е составен дел на секоја вербална комуникација, па така мора да биде и од комуникацијата родител–дете.

Здравата комуникација во семејството е многу важна, бидејќи таа подоцна ќе биде основа за успешно решавање на многу проблеми кои неизбежно ги носи тинејџерскиот период. Ако нема добра комуникација, детето постепено ќе се оддалечи, ќе ја изгуби надежта дека родителот може да му биде пријател и соговорник, доколку има проблем. Засекогаш ќе ја изгуби довербата во родителите и никогаш нема да дозволи да влезат во неговиот живот.

Многу истражувања укажале дека од правилно воспоставената комуникација во семејството и интеракцијата родител–дете зависи дали ќе се создаде пријателски однос или пак непријателски помеѓу родителите и нивните деца, а кој подоцна може да стане ризичен фактор во однесувањето на децата. (Т. Камчева, 2011. Магистерски труд).

2. УЛОГАТА НА РОДИТЕЛИТЕ И НЕЈЗИНОТО ВЛИЈАНИЕ

“ Животот кој тие ќе го одберат да го живеат

и оној кој вие сакате да го живеат

не секогаш се поклопува.

Не се обвинувајте поради тоа ”

“ Пријателите можеш да ги одбереш, но

родителите ти се дадени од бога ”

Народни изреки

2.1. Родителство

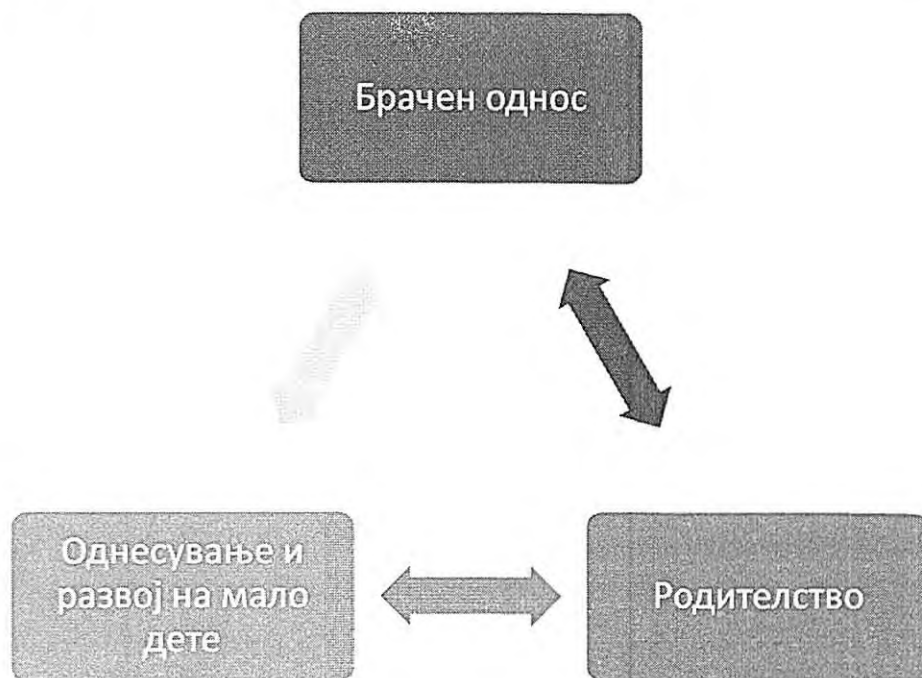
Родителството дава смисла на животот, можност за личен развој и задоволство, чувство дека сме корисни и дека создаваме, обликуваме нови генерации кои се продолжение на човештвото. Да се стане родител треба големо прилагодување во социјалните улоги и промена на сликата за себе. Секој родител сака да издигне успешно и среќно дете, но никој незнае и не гарантира дека тоа ќе биде така. Денешните родители се фрустрирани заради неуспешноста на нивните деца и имаат големо чувство на вина. Родителството вовлекува многу стресови и обврски кои се предизвици за развој на возрасните. Многу е важно каков е квалитетот на активностите кои ги извршуваат и времето кое го поминуваат со своите деца. Планирањето за раѓање на деца, значи да се има одговорност и грижа за нивниот развој. Со раѓањето на детето родителите имаат обврска да се грижат за неговиот физички раст и развој, остварувајќи емоционална топлина и непосредна комуникација. Грижата за животот и здравјето на децата, родителите ја вложуваат според условите кои што ги имаат и според местата во кои живеат. Обврската за задоволување на потребите на детето, воедно значи да се води сметка дека на

определена возраст детето остварува одредени степени на автономија. Преку воспитанието, обезбедувањето на работни навики родителите го подготвуваат детето за превземање на професионални и други општествени улоги во пошироката општествена заедница. Со воспитувањето, родителите му овозможуваат на детето да се подготви за идните емоционални и социјални односи, со укажување на тоа што е добро, а што не, дека со сопствен труд и оспособеност може да се придонесе за сопственото добро и за напредок на заедницата. Во семејството се остварува социјализацијата на детето, што значи воведување во правилата на општествениот живот, изградување на свој став, личност, интелектуална способност. Меѓутоа воспитанието не може да се изедначува со развитокот на личноста, имено врз развојот на личноста дејствуваат и други фактори вон семејството. (Љ. Копровски, Б. Петровски, 1985).

При утврдување на правата и должностите на родителите спрема децата се тргнува од тоа дека мајката и таткото имаат еднакви права и должности спрема децата и истите ги вршат спогодбено. (Според Д. Трајковски, М. Сланинка-Динева, 2003).

Hit (Heath D., според Hrnjica, 1982 стр. 109) покажал дека успешноста на родителите е директно поврзана со способноста за прилагодување на децата и со нивната зрелост. Од карактеристиките од брачната ситуација посебно значајно влијание врз децата имаат: слога меѓу родителите, адекватно комуницирање, сексуална прилагоденост на родителите и успешност на жената во улога на мајка.

Однесувањето на детето влијае, но и е под влијание на родителите; исто така тоа влијае, но и е под влијание на односот помеѓу мајката и таткото, и тоа со повратни влијанија и под влијание на природата на родителските активности. Тоа е опишано на слика 2. Со претпоставката дека добрите брачни односи обично се поврзуваат со задоволителен однос родител-дете, кој што од друга страна е поврзан со оптималниот развој на детето.

Слика 2. Белсков модел на взаемни семејни влијанија (Belsky, 1981)

Поврзаноста меѓу квалитетот на бракот и развојот на децата многу често била истакнувана. Goldberg i Easterbrooks (1984) утврдиле дека родителите со слаби брачни односи многу често со своите деца формираат несигурен однос. Според тоа се претпоставува дека бракот без тензии овозможува сензитивно поврзување на родителите со своите деца и воспоставување на сигурни взаемни односи меѓу родителите и децата. Врз карактерот на детето може да влијае видот на родителскиот однос, а исто така и квалитетот на брачниот однос. Кога меѓу родителите постои големо несогласување и недостаток на кохезија, се јавуваат повеќе конфликти меѓу самите деца (Brody, Stoneman, McCoy, i Firehend, 1992).

За карактерот на детето и неговиот развој покрај видот на родителскиот однос, брачниот однос и семејството во целина, влијае и начинот на кој го вршат воспитувањето кон нивните деца, односно кој воспитен стил го применуваат.

2.2. Родителски стилови

Односот помеѓу родител – дете е основа за успешна социјализација на детето и за развој на здрава личност. Секој родител сака своето дете да биде среќно и успешно во секое поле од животот, но колку детето ќе биде тоа, тие што посакуваат зависи од начинот на кој тие го вршат воспитувањето и колку детето знае правилно тоа да го прифати и примени. За психосоцијалниот развој на детето посебно се важни две димензии на родителски односи: *родителска топлина* и *родителска контрола*.

- *Родителската топлина* се однесува на емоции, поддршката, грижата и охрабрувањето, што родителите ги покажуваат во интеракција со детето. Оние родители кои се емоционално топли ги прифаќаат своите деца, им даваат внимание, разбирање, пофалба, додека емоционално ладните родители ги казнуваат своите деца, непријателски се настроени кон нив и ги занемаруваат.
- *Родителската контрола*, е однесување на родителите кои применуваат казна, управување, сила, поставување на високи барања во интеракција со своите деца. Оние родители кои применуваат цврста контрола, го контролираат однесувањето на детето и строго да ги почитуваат правилата кои тие ги поставиле. Родителите кои применуваат слаба контрола, помалку го контролираат однесувањето на детето и со тоа децата имаат потполна слобода.

Со комбинација на овие две димензии на родителскиот однос може да се разликуваат четири воспитни стилови на родителите. Воспитните стилови подразбираат процена на родителите со кои воспитни постапки на најдобар начин ќе ги остварат своите воспитни цели, без да го нарушат својот емоционален однос кон детето. Под воспитен стил на родителите се подразбира релативно доследен начин на однесување на родителите, со кој се воспоставува однос кон децата (Matejevic, 2000).

Родителските стилови се разликуваат во однос на две основни димензии: 1. Дали интеракцијата е со љубов или е спротивна на ова – со непријателство и 2. Дали се тие попустливи родители или се со авторитарна контрола. Се издвојуваат неколку стилови на родителство (Vizek Vidovic и соп. 2003):

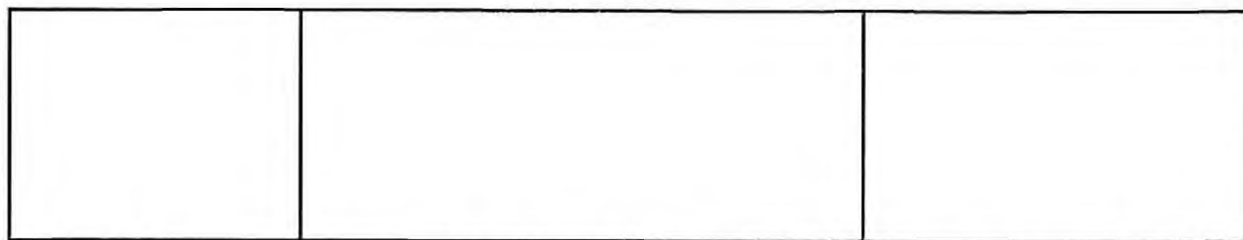
- **Авторитативно родителство** – резултира со реални барања пратени со образложување. При тоа јасно се дефинирани правилата и нормите на однесување. Тие родители ја почитуваат посебноста на детето, тие се грижат и се чувствителни на проблемите на своето дете, но исто времено поставуваат јасни граници на однесување. Тој родителски стил ги поттикнува позитивните форми на однесување кај децата.
- **Авторитарното родителство** – е ниско на димензијата топлина, а високо на димензијата контрола. Тие родители поставуваат високи барања кои не се пропратени со образложение. Во однос со децата ја користат силата и авторитетот. Лутењето и незадоволството се чести во родителското однесување кон детето.
- **Попустливо родителство** – е високо на димензијата топлина, а ниско на димензијата контрола. Тие родители се емоционално топли и чувствителни кон детето, но во нивниот однос не се јасно дефинирани правилата и ограничувањата. Децата на тие родители се слични со децата на авторитарните родители (импулсивни и незрели).
- **Рамнодушно родителство (незаинтересирани родители)** – е ниско на димензијата топлина и на димензијата контрола. Рамнодушните родители не само што не се грижат и не го ограничуваат своето дете, туку и не му покажуваат емоционалност и топлина. Децата на тие родители не покажуваат адекватно однесување во социјалната интеракција и се незадоволни.

Несогласувањата во однос на воспитувањето и грижата на децата, помеѓу родителите, се често конфликтно подрачје меѓу брачните партнери. За воспитните стилови направени се неколку истражувања и според нив односот родител – дете е многу важен за формирање на идентитетот и неговите афективни компоненти на самопочитувањето. Високо и стабилно самопочитување се развива во одредени семејни услови низ воспитно влијание на кое детето е изложено. Покажани се резултати од истражувањето на улогата на различните воспитни стилови во формирањето на стабилно самопочитување кај адолесцентите. Истражувањето е изведено во 8 средни училишта во Ниш на примерок од 280 ученици. Се покажало дека стабилното самопочитување е во корелација со емоционалната топлина и

прифатеност на мајката, нестабилното самопочитување се поврзува со недоследност и презаштититување како воспитен стил, додека отфрлувањето како воспитен стил е поврзано со стабилно, но ниско самопочитување (според Todorovic, http://www.psihologijans.org/godisnjak_2004.pdf). Истражувањата на Тодоровиќ (Todorovic, 2005) за поврзаноста на воспитните стилови и самопочитувањето кај адолесцентите покажале дека нестабилни само проценки најчесто настануваат кај семејства каде се негува претерана контрола во воспитувањето. Така наречениот претерано заштитнички стил, чии најважни обележја се контрола и надзор на однесувањето како и истакнувањето на високи барања во однос на детето посебно во поглед на училишниот успех, придонесува за развој на висок ЈАС идеал, но поттикнуваат и несигурност и непристоен однос кон себе и другите, па и кон сопствените вредности и цели.

Во Ниш е спроведено истражување од страна на Stanojević на примерок од 100 жени чија возраст била помеѓу 40 и 55 години и 100 студентки на возраст помеѓу 19 и 22 години со цел да се утврди дали постои поврзаност помеѓу партнерската афективна врска кај родителите и воспитниот стил кој тие го негуваат. Карактеристично за истражувањето е односот помеѓу мајките и ќерките, при што мајките го проценувале квалитетот на нивната поврзаност со нивните сопрузи, а ќерките со нивните мајки, но и татковци. Резултатите покажуваат дека лицата кои со партнерот имаат сигурна афективна врска од своите деца се доживеани како родители кои практикуваат демократски стил. Несигурната афективна поврзаност (окупирачки, избегнувачки и плашлив) статистички значајно се поврзани со либералниот воспитен стил и авторитарен стил (http://www.psihologijans.org/godisnjak_2005-6.pdf). Прикажаните стилови на односот на родителите кон детето најчесто резултираат со развивање на личносни особини и карактеристичен начин на однесување на детето со социјалната средина. Интеракцијата во семејството и особините на детето се прикажани на слика 3. (Според Vizek Vidovic I sor., 2003).

Стил на интеракција	Однесување на родителот	Особини на детето
Авторитарен (отфрлање и контрола)	• Го вреднуваат конформизмот • Дистанцирани се • Не ги објаснуваат правилата • Не ја поттикнуваат обостраната комуникација со детето	• Незадоволно • Повлечено • Се грижи како ќе го задоволи родителот
Пермисивен (отфрлање и автономија)	• Им даваат на децата потполна слобода • Имаат малку очекувања и барања	• Незрело • Има слаба самоконтрола • Загрижено и несигурно
Авторитативен-демократски (прифаќање и автономија)	• Цврсти но загрижени • Ги објаснуваат причините • Доследни • Имаат повисоки очекувања од детето	• Самодоверба • Високо самопочитување • Сигурно во себе • Спремно да прифати ризик

Слика 3. Стил на интеракција во семејството и особините на детето (Vizek Vidovic I sor., 2003)

Рохнер и соработниците (1980) известуваат дека родителското прифаќање и одбивање е поврзано со проблемите на однесувањето, сликата за себе, ниски училишни постигнувања, анксиозност, несигурност. Формите на интеракција на родителите со детето како што се високи барања, грубост и занемарување се значајно негативно поврзани со задоволството од семејството.

Но, колку и дали воспитните стилови влијаат и врз агресивноста кај децата, спроведеното истражување од овој тип ќе биде претставено во овој магистерски труд.

2.3. Обликување на однесувањето на детето

Родителите сакаат нивните деца да бидат внимателни, грижливи и добро воспитани. Идеите како тоа да се постигне се различни и се менуваат со времето. Возрасните настојуваат да ги воспитуваат децата на начин како тие биле воспитани. Ако сакате да го смените пристапот како родител, треба време, енергија и решеност.

Дисциплина наспроти казнување

- На секое дете му треба дисциплина за да се чувствува безбедно и сигурно додека учи за себе си и за светот околу него.

- Дисциплината и казнувањето не се иста работа.
- Дисциплина доаѓа од латинскиот збор – учење.
- Казнувањето е насочено кон казнување на неприфатливото однесување. Децата ретко го научуваат прифатливото однесување преку казнување.
- Целта на дисциплината е да им се помогне на децата да ја превземат одговорноста преку учење на тоа кои се прифатливи начини да одговараат на ситуациите. Како тие растат, учат да бидат се подисциплинирани. Тие учат како да се однесуваат и можат сами да го контролираат своето однесување. Самодисциплината се развива кога возрасните ја развиваат довербата кај децата. Успешната дисциплина зависи од добрите односи помеѓу родителите и детето и се гради врз желбата на детето да ги задоволи родителите. Успешната дисциплина вклучува разбирање на правилата и што се случува ако правилата се прекршат.

Физичкото казнување

- Успешната дисциплина може да се постигне без употреба на физичко казнување.
- Физичкото казнување предизвикува болка заради запирање на однесувањето. На пример удирање на детето со рака или со предмет.
- Физичкото казнување не придонесува порака на грижа или почитување на детето.
- Физичкото казнување може да го подрие чувството на детето за љубов и сигурност. Децата често можат да станат нервозни, уплашени или бунтовни.
- Физичкото казнување ги учи децата дека насилството може да биде прифатливо средство за решавање на проблемите.
- Удирањето на детето не го учи на прифатлив начин на однесување. Наместо тоа може да резултира во повторување на лошото однесување.
- Често децата се толку лути што биле казнети да забораваат зошто биле казнети.

Децата учат гледајќи ве вас. Зборувајте со децата така како што вие сакате да ви зборуваат на вас. Однесувајте се како што би сакале тие да се однесуваат.

(<http://www.kidscount.com.au/macedonian/chapter08.asp>).

2.4. Улогата на родителите

Родителскиот однос е многу цврст и важен. Покрај родителите и фамилијата и врсниците имаат не иста, но битна функција врз развојот на децата. Секој родител сака да биде најдобар за своето дете. Со започнувањето на родителство се јавуваат многу желби, идеи, надежи и соништа за нивните деца и за самите родители. Но не секогаш се остварува посакуваното. Некои родители целиот живот вложуваат во своите деца, да израснат и направат добри, успешни личности со изграден карактер, став, со свои цели, ставови, одговорности, доблести, спремни самостојно и успешно да егзистираат во општеството како индивидуи со изграден идентитет. Некои родители успеваат во тоа, се оставрува нивната посакувана цел, но кај некои децата се спротивно од тоа тие што посакувале. Како резултат на тоа се влијанието на вон семејните односи. Секој родител, тоа го прави на различен начин, како што има разлика од родител до родител. Некои родители кои се посветени повеќе на работата и кои повеќе време поминуваат на работа и на други работи на кои на нив им се преоритет, ги запоставуваат своите деца, ги занемаруваат, помалку време поминуваат со нив. Ги задоволуваат нивните потреби, што се однесува на храна, облека, образование, се што ќе посакаат им се удоволува, но тоа го прават на материјален начин. Децата ќе бидат саможивни, лицемерни, емоционално ладни, арогантни, без чувствителни, секогаш со потсмев гледаат на оние кои материјално се послаби од нив, се чувствуваат моќни дека се можат да имаат и постигнат со парите. Како преоритет во животот, би им биле парите, бидејќи освен тоа нивните родители не им дале ништо друго што е неопходно за нивниот здрав раст и развој како личности. *“Денес постојат многу сиромашни деца на кои родителите ништо не им дале освен пари...-изрека”*. Но доколку барем малце време поминуваат со своите деца, комуницираат отворено за секој проблем, обрнуваат внимание на однесувањето кон децата и односот на самото дете, му дадат значајност на детето, секогаш се тука за него, го поддржуваат, исполнети се со љубов, хармонија, му даваат емоционална топлина, укажуваат на тоа што е добро, а што лошо, што чини и што нечини, да постават семејни правила кои ќе се придржуваат кон нив и јасно ќе ги објаснат нивните значења со кои детето ќе ги почитува

и исполнува истите. Тогаш детето ќе ги увиди сите вредности и како личност и како индивидуа во општење со други личности, ќе увиди на тоа дека за да се биде човек не е неопходно да се има пари и материјално да се гледа. Друго по она што родителите се разликуваат од други родители е тоа што, повеќе време поминуваат со своите деца, јасно поставуваат граници што чини, а што не чини, што смее и што не смее, што е добро, а што лошо. Отворено и јасно разговараат за сите работи во животот, за сите предности и последици, кои детето ќе ги доживее и како да се справи со истите. Емоционално се топли кон нив, искажуваат љубов, топлина, ги задоволуваат сите неопходни потреби на детето, без разлика дали е низок нивниот економски статус, на секој начин се трудат да му овозможат се во животот на детето и извадат на прав пат, со сите добри особини, карактеристики на права личност и човечност. Во тој случај децата ќе бидат посамоуверени, зрели, со самоверба, сигурни, спремни да прифатат ризик, по човечни, одговорни и способни да се справат рационално со секој проблем на кој ќе наидат во животот. *“Понекогаш оние кои имаат малку...имаат најмногу да дадат-изрека”*.

Има и незаинтересирани родители кои и покрај нивниот економски статус, висок или низок, не обрнуваат внимание на развојот и потребите на детето, има слаба социјализација, лошо надгледување на детето, лоша дисциплина, семејна изолација во тој случај децата ќе бидат изложени на социјални ризици кои се последица врз нивниот развој и живот. Децата се чувствуваат оттуѓени од нивните родители.

Родителите често го повторуваат она што најдобро го знаат, а тоа што најдобро го знаат е од нивното искуство. Родителите ја задржуваат примарната улога во развојот на младите личности и тоа на директен и индиректен начин. Директно како модел за идентификација, пренесувајќи знаења, вредности, усмерувајќи го своето дете, а индиректно затоа што служи како важна емоционална поддршка на детето кое влегува во нов свет. Родителскиот свет ќе преовладува во сериозни области кои се однесуваат на изборот на професионално определување, во важни одлуки и соочувања во животот. Без оглед во кој развоен период се наоѓа детето, родителите константно го вршат советувањето во текот на целиот живот.

2.5. Родителски конфликти и нивно разрешување

Во денешно време семејствата преживуваат стресни ситуации кои може да влијае на односите меѓу родителите. Понекогаш, самата улога на родител може да предизвика напнатост и конфликт помеѓу родителите. Некои недоразбирања можат да бидат неизбежни и позитивни во односите. Важно е како се решава конфликтот. Избегнување на недоразбирање може да значи избегнување на важни работи кои подобро е да се соочат и разрешат. Начинот како родителите ги решаваат секојдневните конфликти има големо влијание на децата. Чувството на децата за сигурност и добробит е тесно поврзано со начинот како родителите се однесуваат еден спрема друг.

Кога родителите добро се согласуваат, нивните односи служат како безбедна основа на поддршка на односите на децата со другите. Децата може да се справуваат и учат како да решат конфликт ако видат дека родителите не се согласуваат од време на време и ги решаваат разликите на конструктивен начин. Меѓутоа, децата се во голема мера негативно погодени со чести, неразрешени конфликти меѓу родителите. Децата немора да слушнат или видат конфликт за тоа негативно да влијае на нив. Децата се многу чувствителни на емоционалната атмосфера во куќата и лесно ги насетуваат тензиите. Некои деца полесно поднесуваат конфликти од другите. Тоа е во зависност од темпераментот на децата и присуството на други важни односи кои може да им пружат поддршка на децата, на пример дедовците и бабите. Конфликтите можат да бидат потресувачки и штетни за децата. Сериозни конфликти меѓу родителите може да предизвикаат редица проблеми во однесувањето и друштвениот развој кај некои деца. Децата може да станат вознемирени, нервозни, наметливи, агресивни или непослушни. Тие може да имаат проблеми со спиењето, проблеми со концентрацијата и учењето како и проблеми во односите со другарчињата.

▪ *Справување со конфликтите*

- Избегнувајте да се карате пред децата.

- Не ставајте ги децата во ситуација да чувствуваат дека треба да се определат за една страна.
- Избегнувајте да ги користите децата како начин да го “присилите” вашиот партнер да се согласи со вас.
- Определете како ќе дискутирате за разликите и решете го конфликтот смирено.
- Бидете јасни со децата дека не ги обвинувате за расправи.
- Уверувајте ги децата дека ги сакате и дека ќе ги решите проблемите.
- Најдете време да ги слушнете и прифатите чувствата и грижите на децата во врска со расправиите.
- Почитувајте ги разликите во мислењата помеѓу вас и вашиот партнер – нема секогаш да се согласувате.
- Имајте волја да соработувате како родители иако не се согласувате комплетно во се.
- Побарајте професионална помош ако сериозноста на конфликтот негативно се одразува на децата и вашите односи.

(<http://www.kidscount.com.au/macedonian/chapter25.asp>)

2.6. Последици врз децата од конфликтите на родителите

Оние деца кои постојано се сведоци на конфликтите помеѓу родителите или на физичкото насилство, им остава трага врз нивната личност иако насилството не е директно насочено кон нив.

Во тој случај тие повеќе не го чувствуваат семејството и домот како засолниште за заштита од сите опасности. Имаат слични последици како и оние деца кои се директно изложени на физичко насилство. Сето тоа води кон емоционални и психолошки проблеми, кои придонесуваат понатаму за социјални тешкотии. Женските деца се повеќе се склони кон депресија, повлеченост и вознемиреност, додека кај машките се забележува агресија, малтретирање на други деца, лажење и мамење и тепачки. Но исто и кај двата пола подеднакво се забележуваат проблеми со вербални и моторни способности, тешкотии при разрешување на проблеми и конфликти, секако и верување во ригидните конзервативни стереотипи за односите и положбата на двата пола кои секогаш мажот го ставаат во супериорна позиција во однос на жената. Каква било форма на насилство во домот им оневозможува на децата да развијат врска со родителите, и често чувствуваат страм, се обвинуваат себеси, се чувствуваат слабо и беспомошно, се плашат од напуштање. Неможат да засноваат однос на доверба, почнуваат да лажат за да избегнат конфликт, се пројавуваат знаци на депресија, стануваат многу тајинствени, избегнуваат секаква тема поврзана за семејството, се страмат и избегнуваат да носат другарчиња дома, со цел да не ја увидат нивната ситуација. Почнуваат да ги губат врските со другите околу нив, се лишуваат од поддршката кои можат да ја примат од околината, побавно созреваат, развиваат чувство на страм, страв, збунетост, бес кој тешко може да се контролира. Децата кои секојдневно се сведоци на конфликтите на своите родители имаат проблеми не само за време на созревањето и бавноста на тој процес, туку и со понатамошно присуство на симптоми на анксиозност и депресија кои вообичаено ќе

сакаат да ги решаваат со конзумирање на алкохол и дрога. Тогаш кога ќе почнат да излегуваат со лица од спротивен пол, ќе почне да се забележуваат истите карактеристики како оние на родителите. Кај тие личности постои ризик да бидат опседнати со тоа да имаат контрола над својот партнер. Сепак не сите деца кои биле сведоци на домашното физичко насилство, ги поседуваат овие проблеми. Некои од нив можат да покажат голема флексибилност и знаат да се справат и самостојно да решат проблем. Се трудат да се занимаваат со повеќе активности надвор од домот и со тоа помалку се изложени на она што се случува дома и немаат многу време да размислуваат и да се оптеретуваат за моменталната ситуација во домот, барем за момент додека ги извршуваат активностите. Во секој случај, цел да се избегне високиот ризик од горенаведените последици, вистинскиот избор е да се избегне основање на семејство со насилни личности и на децата да им се пружи сета емоционална поддршка и љубов која најмногу им е потребна.

2.7. Односите и промена во односот родител – адолесцент

Во адолесценцијата се одвива процес на индивидуализација. Адолесцентот се ослободува од зависноста од родителите но врската со нив останува. Во процесот на индивидуализација се издвојуваат неколку фази:

- ❖ Најнапред има нагласена диференцијација од родителите. Ставот на адолесцентите кон родителите е критичен и тој себеси се доживува различен од нив.
- ❖ Вежбање на независноста од родителите. Адолесцентот ги одбива предупредувањата на родителите и мисли дека се може сам да испроба.
- ❖ Повторно зближување со родителите, но како самостојна личност.
- ❖ На крајот од процесот на индивидуализацијата се воспоставува независност, чувство на сопствен идентитет, т.е. индивидуалност. (Е. Гугушовска, 2005).

Адолесцентот на семејството смета како извор на поддршка и советник. Во процесот на интеракција родителите и децата учат едни од други. Адолесцентите ги отфрлаат сваќањата на родителите и наметнуваат свои вредности и гледишта за кои мислат дека се најдобри. Дедуктивното мислење придонесува адолесцентите да имаат поинакви мислења и погледи од родителите, кои ги аргументираат и тоа води кон конфликти. Доколку родителите се свесни дека противречностите се минливи можат да ги избегнат конфликтите.

Родителскиот однос е многу цврст и важен врз развојот на децата исто така и нивната улога е многу значајна. Меѓу тоа квалитетот на односите се менува. Со развојните промени се менува односот родител – дете, во периодот на детството интеракцијата меѓу родителот и детето се засновала само на принцип на размена, каде родителот дава грижа, помош, храна, а детето враќа со послушност. Низ интеракцијата детето ги учи правилата за општествените односи, а низ интеракцијата со другите деца ги учи принципите на еднакво заедништво. Врз односот на адолесцентите влијае и групата на врсници, училиштето, медиумите, модерната музика, развојот на технологијата, социјалните мрежи, интернетот каде што поголемо време се сконцентрирани на тоа, како и други фактори, кои непосредно влијаат врз нив, се менува нивното сваќање, погледи, однесување, ставови, размислување и настанува тотална промена, преобразба како личности, кон самите себе, кон родителите и кон се она што ги опкружува. Кај одредени адолесценти настанува и тотално искоренување на се она што го стекнале од страна на нивните родители, како нешто не потребно, што не е во склоп со денешницата, во фокусот на денешните модерни збиднувања и нивните нови сваќања за светот воопшто. Дали тие би биле во рамките на нормалното и прифатеното или во рамките на ненормалното и неморалното, како и неприфатено од страна на индивидуите и општеството во целина.

2.8. Воспитниот стил и образовниот статус на родителите

Еден од параметрите на кои научниците, особено во поново време, посветуваат внимание, е влијанието на образовното ниво на родителите врз различни аспекти од

развојот на децата. Низа резултати укажуваат на податокот дека образовното ниво зазема место меѓу другите семејни фактори кои влијаат врз детскиот развој. Најголем број од истражувањата на тоа поле се однесуваат на училишните деца и нивниот интелектуален развој. М. Дервишбеговиќ: „... значително е поголем бројот на неуспешни ученици од семејства со понизок степен на образование и семејства со неповолни материјални и станбени услови и со поголем број членови во семејството“. „... колку се помалку средени односите меѓу родителите и колку е поголемо семејството, толку однесувањето на децата во училиштето е полошо“ (Станојловиќ, стр. 90).

По однос на социјалното однесување на децата, образовното ниво на родителите е само еден од можните фактори кои индиректно придонесуваат кон определен тек на споменатиот процес. До овие сознанија дошле и Гргин, Марјановиќ, Кшичек, Фрејзер, Ѓорѓевиќ и др. Образовното ниво на родителите, врз развојот на децата влијае преку: - односот кон учењето и кон книгата во семејството; - примамливоста на професијата и работното место на родителот; - повисоката свест кај родителите во однос на воспитните ефекти во семејството и потребата од педагошка култура и образование; - поголемиот интерес на родителите кон успехот и однесувањето на детето, како и поголемата контрола што ја спроведуваат на тоа пол-повисока свест кај родителите за активна вклученост на децата во културно-социјални збиднувања; - поповолниот говорен статус. Сето ова укажува дека образовниот статус на родителите би имал поголемо влијание врз развојот на социјалното однесување на детето. Имено, социјалното однесување, во најголема мера зависи од создавање самодоверба, доверба кон другите, потоа себепочитување, развој на интерес, толерантност, трпение и слично што е одраз на воспитниот стил или однесувањето на родителите кон детската личност во семејството. Меѓутоа, денес во услови на рапиден развој на науката, културата, техниката, технологијата, особено со големото влијание на печатот и другите масмедии, не можеме да веруваме дека високообразованите родители користат подемократски воспитен стил, во однос на оние со понизок образовен статус. Имено, денес и средношколските родители стануваат свесни за семејната улога во развојот на детето, како и свесни за потребата од педагошка информираност во полза на нивните воспитни постапки. Од друга страна, пак, како што веќе е објаснето, влијае

и личноста на родителот како детерминатор на неговото однесување кон детето и на степенот на почитување на детската личност. Имајќи ги предвид честите амбиции на високо образованите родители, би ја нагласиле нивната нетрпеливост кон детското однесување, која остава штетни последици по однос на детската личност. Единствена предност, во овој случај на родителите кои се високо образовани, се одразува низ евентуално побогатиот говорен фонд кој овозможува и подобра социјална комуникација на децата со врсниците и со возрасните. Причините, како што е претходно напоменато, за непостоењето предност во воспитните влијанија врз децата од страна на високо образованите родители, лежи повторно во високо изградената граѓанска свест на нашето општество, развојот на културата и подигнатото општо ниво на образование во нашата земја. Со други зборови, не се негира влијанието на повисокиот образовен статус врз воспитниот стил на родителите, ниту пак неговото влијание врз социјалниот статус на децата во околината, туку тргнувајќи од низа фактори кои влијаат врз нив, само го доведуваме во тесна врска со влијанијата на општествено-културниот развој и влијанијата на личноста на родителот, кои се и детерминанти на начинот на експонирање на нивниот образовен статус. Поголеми разлики во воспитниот стил на родителите со различен степен на образование и социјалното однесување на децата, во тој случај ќе се појави во пониско развиените култури, каде влијанието на факторите врз културата на родителите е драстично помало. (Г. Мирчовска, 2011. Магистерски труд).

*Ако детето живее со непријателство, тоа учи да се бори.
Ако детето живее со страв, тоа учи да биде загрижено.
Ако детето живее со потсмевање, тоа учи да биде страмежливо.
Ако детето живее со страм, тоа учи да биде виновно.
Ако детето живее со љубомора, тоа учи да чувствува завист.*

■ ■ ■

*Ако детето живее со толеранција, тоа учи да биде трпеливо.
Ако детето живее со охрабрување, тоа учи да биде сигурно во себе.
Ако детето живее со прифаќање, тоа учи да сака.
Ако детето живее со искреност, тоа учи што е она вистина.
Ако детето живее со сигурност, тоа учи да има верба во себе и во оние околу него.*

Воспитанието инспирира вредности.

3. АДОЛЕСЦЕНЦИЈА И ИСЛОЖЕНОСТ НА РИЗИК

“Не ти треба никој за да ти каже кој си и што си.

Ти си тоа што си.”

Џон Ленон

“Детството го покажува човекот.

Како што утрото го покажува денот.”

Џон Милтон

3.1. Што е адолесценцијата и кога се јавува

Пред 1860 година не бил издвоен периодот на адолесценцијата. Самиот поим адолесценција се јавил при крајот на 19 и почетокот на 20 век. Адолесценцијата пред 20 век воопшто не се сметала за развоен стадиум, децата минувале низ пубертетот и веднаш влегувале во светот на возрасните. Индустриската револуција доведе до серија промени кои се чувствуваат и денес. Денес е продолжено детството како период во кој единката е зависна на економски план од семејството. Во денешното општество се доведуваат закони за задолжително образование со цел да се создадат квалификувани работници и како што се јавуваат барањата за квалификација, така се продолжува со образованието. Тоа доведе до појава на премин од детството кон зрелоста, што претставува нов период наречен адолесценција. (О. Мурџева-Шкариќ, 2009).

Адолесценцијата е животен период во кој лицето расте и созрева. Адолесценцијата во индустриските земји почнува на возраст од 10 до 13 години и завршува околу 18 години. Но адолесцентниот период е поделен на три потпериоди рана адолесценција (од 10 до 14 години), средна адолесценција (од 15 до 19 години) и доцна адолесценција (од 20 до 24 години и е составен дел од следниот период на премин кон рана зрелост). (О. Мурџева-Шкариќ, 2009).

Најчесто овој период се определува како период на бурни промени на личноста како физички, психички и социјални промени, осамостојување, градење на идентитет, во потрага по своето ЈАС, градење на свој став, карактер. За почеток на адолесценцијата се смета пубертетот, каде настануваат физички и физиолошки промени на личноста, каде што настанува премин од детството во зрелоста. Се вели дека децата созреале тогаш кога успеале да се ослободат од родителското влијание. Во денешно време за зрела личност се смета онаа личност која ги исполнила сите развојни задачи како на пример: физичка зрелост, интелектуална, има изградено личен идентитет, емоционална независност од родителите и од другите возрасни, која има определена професија, економска независност и тогаш кога врши подготовки за стапување во брак и оформување на семејство, овие развојни задачи се очекуваат да бидат исполнети и завршени. Од повеќето адолесценти денес е невозможно да се исполнат повеќето од развојните задачи. Денес најдоцна се стекнува економската независност, ако воопшто и може да се стекне. Економската неизвесност е се поголема. Подостапно е образованието со цел да има повеќе кадри, кои се повеќе излегуваат по квантитет, но не и по квалитет, стапката на невработеност е се поголема, вработувањето денес е прашање на среќа, време, врски и пари, каде што се повеќе како предуслов за вработување се занемарува степенот на образование, квалитетот на кадарот кој е соодветен за определена установа, наспроти тоа се повеќе има несоодветен кадар во определена установа, се помалку вработување на младите или воопшто ги нема на определени локални подрачја во нашата земја, што придонесува горната граница, крајот на адолесценција да е се потешко достиген. Решението на големиот проблем е во превземањето големи општествени-економски промени. Кои не се јавуваат само како пречка на адолесцентите, туку предизвикуваат големи животни проблеми, не само на децата, адолесцентите туку и на родителите, кои потоа резултираат со одредени последици.

3.2. Односите на адолесцентите со родителите

Во адолесценцијата се одвива процес на индивидуализација. Адолесцентот се ослободува од зависноста од родителите, но врската со нив останува. Адолесцентите и понатаму сметаат на семејството како извор на советник и поддршка. Тие воспоставуваат сопствен идентитет, кој е различен од оној на родителите. Некои адолесценти не сакаат да бидат како своите родители, додека пак некои сакаат и се стремат да бидат како нив. Но без оглед какви се нивните родители, секоја индивидуа сама по себе, уште од самото раѓање е личност која се разликува од сите други личности, дали станува збор за родителите, фамилијата или другарите. Сличностите и различностите кои ги имаат адолесцентите со родителите не е само влијанието на родителите врз адолесцентите, туку и адолесцентите влијаат врз родителите пренесувајќи го новиот стил на живеење. Во процесот на интеракција, родителите и адолесцентите учат едни од други. Со стекнувањето на свои вредности, норми, видувања, адолесцентите ги отфрлаат сваќањата од родителите и почнуваат да ги осудуваат кои пред тоа им изгледале совршени и моќни. Во однос со родителите, адолесцентите сакаат да стекнат своја самостојност од родителите и да одржуваат приврзаност со нив. Адолесцентите се автономни тогаш кога мислат, дејствуваат самостојно, чувствуваат, способни се самостојно да ги решат проблемите, економски се независни, имаат чувство дека треба самостојно да живеат без родителите, каде физичкото одвојување од родителите го прифаќаат многу полесно, отколку емоционално да се дистанцираат од нив.

Се повеќе и почесто се зголемува бројот на конфликти со родителите и се однесува на секојдневни проблеми. Адолесцентите имаат поинакви погледи и мислења од родителите, имаат потреба да ги аргументираат истите и со самото тоа се предизвикуваат расправи. Се помалку ги почитуваат семејните правила, норми на однесување, го менуваат начинот на облекување, на однесување кон други личности помали-постари, се помалку имаат почит кон нив, страм, задоцнуваат од училиште, не присуствуваат на училиште, не разговараат за својот успех и проблеми со родителите, се повеќе се затвораат, а се повеќе се отворени кон пријателите, кон врсниците кои

имаат исти погледи и мислења и кои се разбираат и имаат поддршка меѓусебно за се што ќе направат, бидејќи и тие исто така постапуваат. Се доживуваат како зрели, возрасни, самостојни личности кои сметаат дека се можат сами, дека се знаат, дека доволно се големи и не им треба контрола, совет, помош од родителите. Па поради тоа често влегуваат во конфликти со нив, не ги слушаат, избегнуваат разговор, не ги почитуваат правилата, бегаат од дома бидејќи имаат чувство дека се притиснати, се почесто времето го поминуваат надвор, со пријателите по кафиќи, дискотеки и се помалку ги извршуваат домашните задачи. Многу повеќе остануваат во дискотеките од дозволеното, не соодветно се облекуваат, не соодветно се однесуваат, се повеќе се агресивни, се повеќе конзумираат алкохол, склони се кон дрога, се повеќе навлегуваат во расправи и тепачки и машките и женските, при тоа родителите секојдневно се борат со проблемите на нивните деца, без тоа да имаат подобар резултат, додека пак некои родители немаат никакво познавање за тоа какво е всушност нивното дете, како се однесува вон семејството, мислејќи дека нивните деца се воспитани, се знаат, добри се, ги почитуваат, при тоа ги ослободуваат што сакаат да прават, не ги контролираат и не веруваат дека нивното дете може да биде спротивно од она што тие го мислат и посакуваат. Периодот на адолесценција денес е се попотресен за родителите одколку за самите адолесценти. Родителите се повеќе ја губат доминацијата и контролата и се вознемирени за безбедноста на адолесцентите. Секако има разлика во тоа како родителите постапуваат, ги воспитуваат своите деца и колку се заинтересирани за нив. Потребно и правилно е соодветно да се однесуваат кон нив, со повеќе внимание, да имаат отворена комуникација и да стекнат доверба, за да можат децата отворено да ги искажат своите мисли, проблеми, чувства, слободно да можат да дискутираат на секаква тема со родителите при тоа да не бидат критикувани, отфрлени и навредени за она што тие го мислат и го сваќаат, заеднички да имаат пристап и решение за проблемите. Повеќе време да поминуваат со своите деца, пријателски да се однесуваат кон нив и нивните другари, со тоа повеќе ќе имаат увид со кого се дружат, каде одат, што прават, ќе го следат нивното однесување и промени. Потребно е родителите повеќе да бидат во контакт и да соработуваат со наставниците, што ќе добијат повеќе информации за тоа какви се во школо, нивниот успех, проблем и се повеќе можат да се доближат до нив. Доколку родителите обратно постапуваат од тоа, тогаш децата се повеќе оддалечени од нив, живеат во

свој замислен свет, не дискутираат на никаква тема и проблем со родителите, прават се што ќе помислат без при тоа да се грижат што ќе помислат нивните родители, бидејќи имаат чувство дека не ги интересира, имаат понизок успех во училиште, се повеќе се агресивни со недолично однесување, машките стануваат деликвенти, конзумираат алкохол, дрога и други наркотични средства, додека пак женските исто така се агресивни со недолично однесување, конзумираат алкохол, дрога и други наркотични средства, несоодветно се облекуваат, со тоа се изложени на ризици, од сексуално насилство, проституција, не се доволно информирани за сексот и последиците од тоа, а се повеќе стапуваат во сексуални односи со различни партнери. Забременуваат па некои посегнуваат кон абортус, а други стануваат млади малолетни мајки и се соочуваат со проблеми. Некои од нив незнаат ни кој е таткото на детето. Финансиски се зависни, имаат психолошки и социјални проблеми, не го оформиле образованието, поради тоа во иднина ќе имат полоши работни места, а може и да ги немаат воопшто. Останува фактот дека децата на адолесцентните родители да бидат помалку образовани и тие на рана возраст да имаат свои деца. Кругот се свртува повторно и повторно. Како причина на тоа е неоформените развојни задачи, карактер, личност и несоодвениот начин на воспитување и пристапување кон децата, како што се вели – *дете воспитува дете*, па самите деца им враќаат најчесто со реченицата – *Кога можевте вие, па зашто да не и јас!*

Често преовладува стереотипноста дека децата се онакви какви што се нивните родители. Не секогаш тоа е така. Напротив, има родители кои се образовани, економски стабилни, да се во брак или се со нарушени односи, па поради таквите родители се очекува децата да бидат успешни и воспитани, што не мора да значи, или во школо се успешни само поради тоа што оценките им се напишани заради образованието на родителите, што за жал денес се почесто се случува тоа, но поради нарушените односи и недоволно посветеното време и внимание кон децата, децата се неуспешни, не воспитани и изложени на погоре наведените ризици, без карактер, чувство, ладни, арогантни и преценети. Често има предрасуди и стереотипи за децата на разведените родители и самите родители. Поради тоа што со самото слушање на зборот – *разведени*, имаат впечаток дека станува збор за недолични родители и невоспитани деца, без при тоа да го познаваат фактот за настанатата ситуација и нив

како личности. Имаат впечаток дека се недолични, па често се критикувани поради тоа, а децата дека ќе бидат исложени на ризици, неуспешни, без образование, со несоодветно однесување и дека нема да тргнат по правиот пат. Но тоа е само искривана слика кои ја имаат некои поединци, со заостанати ограничени сваќања и менталитет, кои пресудуваат, а не можат да ја проценат фактичката состојба и нереално гледаат кон работите што се случуваат во животот на индивидуите, кои површно гледаат на се она што се случува и често донесуваат погрешни заклучоци за тоа и често се изненадени од она што ќе се случи, а е спротивно на нивното сваќање и перцепирање на настаните. Што е голема невестина. За разлика од тоа, денес се повеќе расте стапката на разводи и има поинаква слика од тоа како некои гледаат на тоа и го доживуваат. Без разлика дали родителите се разведени, поготово доколку нивниот брак завршил спогодбено, тие и понатаму се личности со свои особини, карактеристики, доблести, кои имаат многу и позитивни страни, значи се разведени родителите, а не родителите од своите деца, кои многу повеќе обрнуваат внимание на своето дете, изнаоѓаат прав начин да му пристапат, повеќе време поминуваат со децата и едниот и другиот родител, гледаат на секој можен начин да им надоместат и угодат, да не се чувствуваат одделени, запоставени и дискриминирани од другите за настанатата ситуација, често отворено разговараат со децата и децата со родителите, за проблемите, последиците и нивно правилно разрешување. Се интересираат за начинот на однесување на своите деца, за нивниот успех и често се во контакт со наставниците како би имале слика за тоа дали децата се повредени, повлечени, да не оствариле понизок успех, се плашат и грижат за нивната безбедност. Им укажуваат на тоа дека покрај нивната ситуација не се ништо поразлични од другите, дека покрај тоа се имаат и од оние кои се заедно во брак, а кои не ги воспитале децата на прав начин. Децата ги согледуваат и позитивните и негативните страни, ги знаат последиците од нив, па ја одбираат позитивната страна, со оглед на тоа што се добро запознаени со последиците на таа ситуација, гледаат да не ги прават истити грешки на своите родители и да придонесат многу во нивниот живот на прав начин. Заради тоа децата од таквите разведени родители се позрели, имаат изградена личност, искуство, поодговорни се, знаат да се справат во секаква ситуација и да решат проблем, чувствителни се, упорни, прилагодливи, со почит се однесуваат кон другите, воспитани се, не потпаѓаат на негативни влијанија и девијантни појави за разлика од други,

успешни се во секое поле од животот и постигнуваат повисок степен на образование. Имаат пореалистички видувања на иднината кое дава насоки за развојот. Способни се да ги проценат луѓето и се штитат на не бидат повредени. За односите на адолесцентите кон родителите и кон другите, и воопшто за нивното однесување, покрај начинот на воспитувања кој го вршат нивните родители, влијае училиштето, другите возрасни, околината, економската состојба, самата индивидуа како личност и групата врсници. Често си го поставуваме прашањето – Зошто децата лошо се однесуваат?

Децата кога се раѓаат незнаат што е тоа прифатливо, а што е неприфатливо однесување. Тие учат гледајќи ги нивните и другите околу нив како се однесуваат спрема нив и спрема другите. Родителите сакаат нивните деца да бидат грижливи, внимателни и добро воспитани. Идеите како тоа да се постигне се различни и се менуваат со времето. *Може да има повеќе причини за лошото однесување:*

- Да привлечат внимание
- Незнаење како да се однесуваат во одредена ситуација
- Повик за помош или фрустрираност
- Недоразбирање
- Нереални правила или очекувања
- Заборавање на правилата или границите
- *Поставување на ограничувањата*

На децата им требаат ограничувања. Им требаат безбедни огради во рамките на кои ќе прават избор, ќе имаат одговорност и ќе доживуваат успех. Ограничувањата мора да бидат јасни и постојани! Непостојаноста децата ги прави не сигурни за тоа што можат, а што неможат да прават. Определете едноставни правила за секој да ги почитува и дајте причини за нив. Бидете свесни за причините за определувањето на ограничувањата и настојувајте истите да бидат разумни. Постојано потсетувајте ги децата за правилата и границите.

Последици од прекршувањата на правилата би требало:

- Да се случат што побрзо

- Да се кратки или ќе го изгубат значењето
- Да се во врска со одредениот проблем
- Секогаш треба да се безбедни и да го почитуваат детето

Бидете цврсти, но праведни.

Вие можете да им помогнете на децата со:

- Слушање и одржување на комуникациите отворени
- Признавање на нивните чувства
- Останување постојан
- Настојување очекувањата да се реалистични
- Одвојувајќи им време и внимание
- Охрабрувајќи сами да ги решаваат проблемите
- Фалејќи ги за доброто однесување

Запомнете

- Сите деца се различни и може да бараат различен пристап од родителите
- Ниеден пристап нема да делува цело време! Бидете креативни
- Родителскиот пристап мора да се менува и расте во возраста, можностите и потребите на детето. (<http://www.kidscount.com.au/macedonian/chapter09.asp>).

3.3. Односите со група врсници

Врсниците во периодот на адолесценцијата стануваат се позначајни. Адолесцентите се поголемо време поминуваат со врсниците, најмногу за разговори. Помеѓу нив се споделуваат најдлабоките тајни и чувства. Вистинските пријатели ги споделуваат чувствата, меѓусебно се помагаат и почитуваат. Се засноваат врз довербата со цел да се чува доверената тајна. Имаат исти сваќања и погледи кон светот. Ги искажуваат сите свои мисли, ставови, проблеми, недоразбирања со родителите. Имаат по отворена комуникација со врсниците, одколку со родителите. Бидејќи очекуваат и знаат дека ќе

бидат сватени и поддржани од страна на пријателите и дека се секогаш тука за нив. Поголемиот период од денот го поминуваат со пријателите, на училиште, после училиште, низ прошетки и излегувања во дискотеките. Секој адолесцент сака да биде прифатен и да припаѓа на одредена група. Оние кои имаат повисоко самопочитување и самодоверба помалку подлегнуваат на притисокот на групираниите норми, за разлика од оние со пониско самопочитување и самодоверба. Идентификацијата на адолесцентите со родителите и врсниците, не се исклучуваат едната со другата. Се зголемува мрежата на луѓе со кои адолесцентите стапуваат во врска, тука се наставниците, соседите, роднините и други. Интеракцијата со врсниците, за разлика од онаа со возрасните, се карактеризира со многу поголема рамноправност и реципрочност, што подразбира и постоење на повеќе непосредни можности за манифестирање на просоцијалното однесување. Поради повеќето меѓусебни сличности, врсниците може да претставуваат и прилично моќни модели при учењето на одделни просоцијални постапки, а во исто време тие можат да бидат и ефикасни поткрепувачи на нивните манифестации. (М. Поповски, 2005).

Пријателството во адолесценцијата се воспоставува меѓу адолесценти со слично социјално потекло, интереси и карактеристики на личноста. Значењето на пријателството е во можноста за споделување на размислувањата и интимните доживувања, на својата вознемиреност, сомнеж и сентименти. Интимноста, отвореноста и довербата што се вткаени во пријателските врснички врски се замена на празнината што се создава поради одвојувањето од родителите. Пријателите се бираат меѓу сличните, особено од истото училиште и култура. Но, имаат и слични избори во поглед на облеката, музиката, вонучилишните активности... Сличноста меѓу пријателите е најистакната во адолесценцијата. Можно објаснување за ова е дека, во моментот на раздвојување на своите родители, адолесцентот има потреба од другите кои се слични со него. Пријателствата во адолесценцијата се трајни, стабилни и блиски, а разговорите и поддршката овозможуваат да се намалат напнатостите и стресовите кај младите. Способноста да се стави во туѓо гледиште овозможува адолесцентот подобро да ги разбере мислите и чувствата на другите. (О. Мурџева-Шкариќ, 2009).

Во поглед на структурата на групата врсници се разликува постоење на *клики* и *банди*. Адолесцентот другарува во еден потесен круг од 4 или 6 врсници, односно два

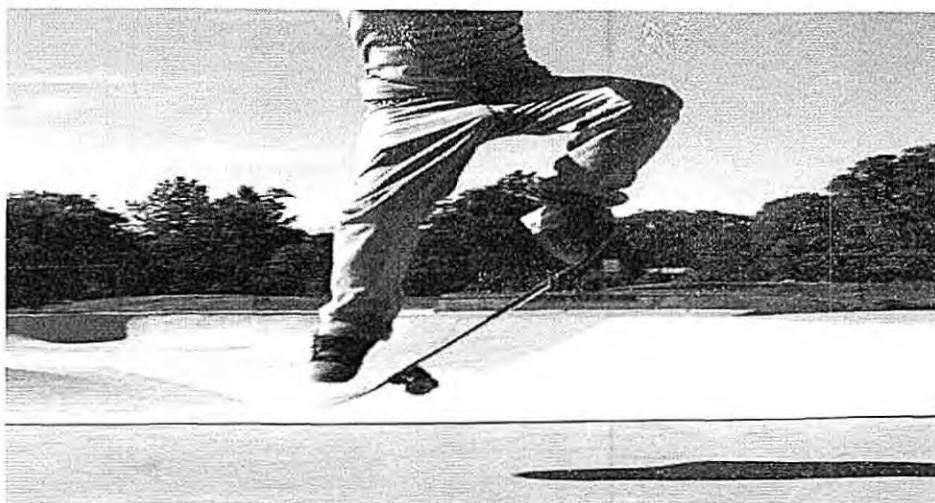
или три пара пријатели. Оваа дружина е наречена (клика, банда, клапа). Исто така другарува во една широка дружина составена од две или четири тајфи, наречени друштво. Само во почетокот на пубертетот тајфите и друштвата се хомогени по половата структура. За некоја година во тајфите влегуваат и машки и женски пријателски парови, па така и друштвата стануваат хетерогени по половата структура. На крајот од адолесценцијата во друштвата се формираат парови кои се забавуваат или се верени. Тајфата е ексклузивна група бидејќи членовите во тајфата се многу блиски, имаат голем број заеднички вредности, доста време минуваат заедно во различни активности, излегувања, запознавања и разговарања. Во друштвата односите не се така блиски, но затоа се широки и разновидни и овозможуваат добра забава. Овде членуваат адолесценти со различно образование и различни професии, интереси, економски состојби, различни задолженија и одговорности и друго. Сите тие разлики треба да се сфатат, прифатат и почитуваат и токму тоа е она што ги социјализира младите. Друштвото може да биде и толпа што зависи од социо-економските и воспитно-образовните фактори. Таква група има непријателски, бунтовнички и конспиративен однос спрема организираното општество. Од таква група до деликвенција не е далеку. Деликвенцијата е обоена и со алкохол, дрога, што не е случај со толпата. Толпата доаѓа често во судир со спротивставените толпи, ривали или се разбира со популацијата. (Р. Керамичиева, 2011). За да стане некое дете деликвент покрај лошото друштво и поврзување на групи со малолетни деликвенти, игра улога и наглите социјални промени, социо-економскиот статус на семејството, загуба на еден или двата родители, како и нарушените односи во семејството. Покрај можноста да бидат изложени на девијантни појави, исто така се изложуваат и на социјални ризици.

3.4. Поим за ризик

Живеејќи со забрзан ритам на живот кој ни наметнува постојано да решаваме сложени проблеми, борба по средства за егзистенција, намален животен стандард,

ограничени можности за вработување, со тоа некои индивидуи се изложуваат на различни видови трауми и стрес и често се поставува прашањето како тие индивидуи не подлежат на патолошки облици на однесување. Познато е дека некои личности кои живеат во средина, опкружени со насилство не развиваат исти такви модели на однесување, за разлика од други кои развиваат. Соочувајќи се со ризикот тие покажуваат отпорност која зависи од видот на ризикот, спротивно ги штити да не подлежат на зависност или деликвентно однесување.

Поимот ризик ги означува сите влијанија кои ја зголемуваат можноста за почеток на влошување или развој на проблематичните околности, додека под заштитни фактори се подразбираат позитивни сили кои придонесуваат за приспособување во присутноста на ризикот. Присутноста на овие позитивни сили, било да се наоѓаат во самата личност или доаѓаат од надвор, го засилуваат отпорот на детето во различни ситуации. Денес на отпорноста гледаме како на можен развоен исход кој се развива ако се неповолни надворешните чинители или одредени лични обележја, иако постојат позитивни надворешни или внатрешни чинители. Тоа воопшто не значи дека отпорните индивидуи помалку ги погодуваат неповолните животни околности.

3.5. Изложеност на ризик, ризични и заштитни фактори

Врз однесувањето на младите влијаат општеството, семејството, училиштето, врсниците, како и други надворешни и внатрешни фактори. Најпрво децата се идентификуваат со своите родители и ги учат семејните правила на однесување, потоа со своите браќа и сестри, со другарчињата, со групата врсници и како стануваат повозрасни социјалната мрежа се зголемува. Искуството на децата во семејниот живот влијае врз неколку фактори. Првородените деца имаат родители кои се неискусни но кои имаат доволно време за детето во споредба со второто или третото дете, кое мора да го дели вниманието на родителите и секогаш има друштво од постарите браќа и сестри. Секое дете се раѓа во одредена семејна структура. Така детето кое се раѓа во семејство со двајца родители се разликува од она дете кое се раѓа во семејство во кое веќе има браќа и сестри. Личноста на детето се формира и врз редоследот на раѓање, *првородените* деца се повеќе организирани, поодговорни, поасертивни, поплашливи, со поголема самодоверба, додека *второродените* деца се поемпатични, поотворени, подруштвени, склони кон ризик и се со поалтруистично однесување. За разлика од првото и второто дете, *третороденото* дете зависи од полот од претходните родени деца. Така најмалата сестра која има постар брат обично завзема позиција на подредено дете и размазено девојче, најмладата сестра која има постара сестра многу е приврзана за родителите и често се случува да не се омажи, најмалиот брат кој има

постара сестра исто така завзема подредена позиција, а најмалиот брат кој има постар брат е постојано во борба да се покаже како подеднакво важен со него. Детето единец најчесто е сплеткано во бракот и брачните конфликти на родителите, во детството е или претерано зависно од родителите, или премногу слободно, а во бракот се поставува или како дете или како родител. (С. Георгиевска, 2008).

Воспитните стилови на родителите директно влијаат врз однесувањето и развојот на децата. Во зависност од тоа кој воспитен стил го применуваат родителите, се формира однесувањето на децата. Различните аспекти на родителското воспитување се клучни за ризичните фактори за подоцнежното деликвентно однесување. Семејната атмосфера воопшто, исто така влијае врз однесувањето на децата. Семејните нарушени односи, функционалното-дисфункционалното семејство, семејното насилство исто влијаат врз формирањето на однесувањето. Ризичните фактори во семејството се поврзани со сиромаштија, родителски конфликти, насилство, дезорганизација, малтретирање, употреба на алкохол, дрога, менталните заболувања кај родителите, нискиот степен на образование претставуваат ризик-фактор.

Семејните фактори понатаму се разложуваат на:

- Родителски криминал
- Малтретирање на деца
- Лоши односи во семејството
- Мало ангажирање на родителите
- Слаби семејни врски и семеен конфликт
- Родителски односи кои тежнеат кон употреба на дрога и насилство
- Одвоеност на родител-дете.

Семејни ризични фактори можат да бидат и:

- Семејната историја- каде детето е светок на проблемите на однесување на родителите или браќата/сестрите.
- Слаба социјализација- неможност детето да се научи на главните вештини како социјалните, животните.
- Лошо надгледување на детето- недостаток од родителско следење и надгледување од брат/сестра.
- Лоша дисциплина- попустливи, прекумерни, нереални очекувања од детето, строги казни.
- Лоши односи меѓу родителот и детето- одбивање на детето од родителот или загуба на лицето кое се грижело за него, недостаток од родителска поврзаност.
- Прекумерни семејни конфликти- вербална, физичка или сексуална злоупотреба.
- Неорганизираност на семејството- стрес заради лоши односи во семејството или сиромаштија.
- Лоша ментална состојба на родителите- депресија, нервоза или раздразливост.
- Семејна изолација- недостаток на контакти со блиската фамилија и со заедницата.
- Диференцијална семејна модернизација- родителите губат контрола врз децата, бидејќи се понеобразовани од нив.
- Сиромаштија на семејството- економска загуба и структурални недостатоци може да влијае врз семејните односи, бидејќи се намалува способноста на родителот да обезбеди конзистентно и посветено воспитување на детето. (С. Димитријоска, 2009).

Како ризик фактор се јавуваат и *врсниците*, оние деца кои се со деликвентно однесување, неорганизирано го поминуваат слободното време и се изложени на негативни влијанија кои придонесуваат за таквото однесување. Ризични фактори поврзани со *училиштето* и други воспитни-образовни институции, запоставена воспитна компонента се фактори кои придонесуваат за зголемување на асоцијалното однесување на младите. Неуспехот во училиште е првиот чекор и пат кон

деликвенција, потоа бегства од настава што претставува фаза за воспитна запуштеност. Ризични фактори во *заедницата* во кои живеат децата со ризично однесување, низок степен на економски развој и несигурно соседство во однос на безбедноста (здравствена заштита, сиромаштија, насилство во заедницата).

Се верува дека заштитните фактори ги заштитуваат младите од деликвентно однесување преку намалување на влијанието на ризичниот фактор. Може да се идентификуваат неколку *заштитни фактори*, во пет главни области, како:

- Односи за меѓусебно поддржување на родителот и детето
- Позитивни дисциплински методи
- Следење и надзор
- Семејства кои ги запоставуваат децата
- Родители кои бараат информации и поддршка

За психо-физичкиот развој на детето, значајна е општата атмосфера во семејството, доколку има отворена комуникација, меѓусебна доверба, љубов, пријателски однос на родителите кон децата, децата ќе бидат со позитивни особини (добри социјални контакти, сигурност во себе), за разлика од оние деца што се изложени постојано на конфликти, каде има негативна енергија во семејството, каде што нема љубов и грижа.

Во заштитните фактори се јавува концептот на *отпорност* кој се применува да се опишат децата кои постигнуваат добри резултати, иако се изложени на ризици. Отпорноста на детето зависи од неговите предиспозиции (темперамент, когнитивен потенцијал, телесен изглед и емоционална интелигенција). (С. Димитријоска, 2009).

Според Бинард, постојат пет *внатрешни обележја на детето*, кои помагаат да бидат отпорни или да го надминат ризикот, тие се :

- Социјална компетенција
- Добро развиени вештини за решавање на проблеми
- Автономија
- Чувство на смисла и иднината
- Духовна посветеност (Benard, 1991).

Прифаќањето на детето во семејството, примање на емоционална топлина, чувство на припадност се особено важни за психосоцијалниот развој на детето и стекнување на самостојност, доколку е вреднувано и може да разговара со членовите во семејството за се што му се случува и да биде прифатено неговото размислување.

3.6. Деца/млади под социјален ризик

Терминот ризик ги опишува децата кои се изложени на тешкотии, малтретирање, сиромаштија, слаб успех на училиште, стрес, смрт на родители, малолетничка бременост, неадаптираност и неможност за изнаоѓање на вештини кои се потребни за успешен живот и кои понатаму водат кон ризично однесување. Секое дете се разликува по многу нешта, од какво семејство потекнува, начинот на воспитување, начинот на однесување, социо-економскиот статус, средината во кое живее, образованието, како и внатрешниот и надворешниот изглед на детето, неговиот имиџ кој го карактеризира неговото однесување најмногу во периодот на адолесценција. Едните деца во семејствата добиваат грижа, сигурност, прифаќање, додека другите отфрлање, неизвесност, страдање. *Ризично* дете може да биде, секое дете со впечатливо однесување, дете кое често бега од училиште, дете кое често е исфрлено од училиште, дете кое има проблеми со спиење, помнење, дете кое неможе да се сконцентрира кое има проблеми со вниманието, постојано се агресивни, не толерантни, импулсивни и кои веднаш се впуштаат во тепачки, може да се препознае *ризичноста кај детето* на кое му е потребна соодветна помош. Според (Рихтерс, 1992), **децата под социјален ризик** се поделени на: деца без родителска грижа, запоставени деца, деца со воспитно-социјални проблеми, деца кои употребуваат дроги и алкохол, деца од семејства со брачни конфликти. (Грмери, 1985), ги разликува следниве **деца под социјален ризик**: деца без родители, деца со посебни потреби, деца кои потекнуваат од дихармонични семејства и деца кои употребуваат дроги и алкохол и деца од семејства со низок животен стандард. Според правниот систем и животната реалност, постојат повеќе нереални животни ситуации во кои децата се

наоѓаат во социјален ризик и стекнуваат статус на деца што живеат во посебно тешки околности. Тие се поделени во повеќе групи:

- **Деца без родители и родителска грижа**- се деца што немаат живи родители, или се непознати, деца со родители на кои им е одземено родителското право и работна способност, кои одбиваат да се грижат за него или чии родители се болни и се на долготрајно лекување.
- **Деца жртви на насилство**- во некои семејства насилството е дел од воспитните мерки на родителите, децата кои се жртви на насилство, кои се малтретирани изразуваат нарушување во однесувањето и тешко се социјализираат. Повеќе се агресивни, несигурни, анксиозни, нивниот морален развој е нарушен, а односите со врсниците им се лоши.
- **Деца од семејства со брачни или семејни конфликти**- доживуваат стресни моменти, што ја предизвикуваат нивната трауматизираност. Разводот на бракот сам по себе претставува кризна состојба на детето.
- **Деца што употребуваат дроги**- употребата на дроги кај децата носи големи ризици (психички, социјални и соматско-невролошки), употребата на дроги создава потешко функционирање, создава тешкотии во учењето и помнењето.
- **Деца од сиромашни семејства**- заради недостаток од приходи, освен загрозувањето на основната животна егзистенција, се маргинализираат во однос на остварување на правата и на обврските што постојат во општеството.
- **Деца со посебни потреби**- опишувајќи ги карактеристиките на личноста на децата со посебни потреби, голем број на истражувања укажуваат на тоа дека тие се несигурни, недоверливи и наклонети кон социјална изолација.

Во последните години при идентификувањето на дете во ризик се настојува да се детектираат децата и младите кои подоцна во животот можат да бидат вклучени во дисфункционално однесување или виктимизација, така што во групата *деца и млади во ризик* спаѓаат децата:

- Чии родители конзумираат алкохол и дрога
- Жртви на физичко, сексуално и емоционално малтретирање
- Кои што го напуштиле училиштето

- Кои се во несоодветна економска ситуација
- Кои извршиле насилно или деликвентно дело
- Кои имаат обид за самоубиство. (С. Димитријоска, 2009).

Според Законот за социјалната заштита, под социјален ризик во смисла на овој закон се подразбира:

- Ризици по здравје (болест, повреда и инвалидност),
- Ризици на старост и стареење,
- Ризици на еднородителско семејство,
- Ризици од невработеност, губење на приход за издржување по основа на работа и слично,
- Ризици од сиромаштија и
- Ризици од друг вид на социјална исклученост.

Социјалната заштита е систем на мерки, активности и политики за спречување и надминување на основните социјални ризици на кои е изложен граѓанинот во текот на животот, за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост и за јакнење на неговиот капацитет за сопствена заштита.

3.7. Што им се препорачува на родителите, а што на адолесцентите

“Најголемото откритие во мојата генерација

е дека лиѓето можат да си ги променат

нивните животи доколку го променат нивниот

начин на размислување.”

Вилијам Џејмс

На родителите им се препорачува што повеќе време да поминуваат со своите деца, да имаат отворена и постојана комуникација со своите деца, да им покажат на децата дека се прифатени и вреднувани, да ги ислушаат што мислат децата без да им се потсмеваат и омаложуваат, да не ги осудуваат туку да ги разбираат, да знаат да ги проценат и прифатат нивните пораки и потреби, да дискутираат и дебатираат на секаква тема, да го вклучуваат адолесцентот при разгледување и решавање на семејните проблеми. Да му се помогне на адолесцентот да ја изгради самовербата што ќе ги истакнуваат добрите особености и способности. Да разберат дека адолесцентите се во фаза на развојот кога имаат потреба да ги преиспитуваат своите мислења и начини на реагирање поради тоа што се стремат кон афирмација на својот идентитет и самостојност. Да бидат постојано пристojни кон децата како што се кон другите личности надвор од семејството. **Што треба да се прави...**

- Убедувајте ги децата дека постојано ги сакате.
- Кажете им на децата дека тоа што се случува не е нивна вина. Можеби тоа треба да го сторите повеќе пати.
- Кажете им дека иако сте нерасположени, вие тоа го контролирате.
- Бидете чесни и јасни со децата за тоа што се случува.
- Вклучувајте ги децата секогаш кога тоа е можно при донесувањето на решенија кои нив ги засегаат.
- Дајте им на децата време да зборуваат. Ако неможат да зборуваат со вас, охрабнете ги да зборуваат со некој во кој имаат доверба.

- Ставете им на знаење на децата дека може да чувствуваат повеќе различни чувства. Кажете им дека тоа е во ред и дајте им начини да ги изразат чувствата.
- Најдете време да разберете како тие се чувствуваат и зошто се однесуваат така. Бидете трпеливи и толерантни.
- Настојувајте да ги одржувате секојдневните активности.

Настојувајте да сте опкружени со луѓе кои ќе ве поддржат и вас и децата.

(<http://www.kidscount.com.au/macedonian/chapter13.asp>)

На **адолесцентите** им се препорачува да не ги гледаат родителите како непријатели и тие имаат свои потреби и несигурности, да се стават на нивно место и да размислат за да можат да ги разберат. Да бидат пристојни и со почит и добро однесување кон своите родители, исто така и кон другите вон семејството. Отворено да споделуваат се што доживуваат за да можат родителите да ги разберат. Никогаш да не се страмат од своите родители, бидејќи како такви се дадени од бога и без разлика на се, секогаш имаат добро намерни односи кон детето и му посакуваат се најдобро. Рационално да ги согледуваат и сваќаат настаните во животот и секојдневието и секогаш да изнаоѓаат правилно решение, кога даваат критики кон нешто или некого, секогаш да се насочат кон подобрување на состојбите и односите.

4. АГРЕСИВНОСТ

“Начинот на кој се доживуваме себе и светот

не смее да се земе здраво за готово”

В. Бер

4.1. Поим за агресивност

Зошто човекот станува агресивен? - Живеејќи со забрзан ритам на живот кој ни наметнува постојано да решаваме сложени проблеми, агресивното и антисоцијалното однесување во современото општество стануваат се поголем проблем. Една од главните карактеристики на денешниот модерен начин на живот, во услови на незадоволени потреби е појавата на агресија, како причини за тоа однесување се земаат во предвид социјалната и демографската средина која го опкружува поединецот. Повеќето автори се согласуваат околу тоа дека агресивното однесување е она однесување кое се манифестира во напад на друга особа со намера да и се нанесе штета или таа да се повреди. Агресивното однесување е опишано со висок степен на аверзивно однесување кон другите, покажување на лутина што резултира со социјална отфрленост (Graham i Ноеон, 1995). Агресијата е дел од нашата природа и не можеме во целост да ја избегнеме, но можеме да ја контролираме. (Според Лазароски, 1997), агресијата е сосема природна и неопходна реакција доколку не е лошо искористена. Според Џон Долард американски социолог, агресијата е реакција на социјални фрустрации, односно на ситуации што значат осуетување на задоволувањето на потребите на човекот, оттука колку овие потреби се посилно осуетени и агресијата е посилна и обратно. Агресијата е природен одговор на фрустрации, но кога не смее да се изведе вистински, на вистинскиот извор на фрустрации, таа се поместува на

недолжно лице или предмет. Таквото однесување го забележал и народот во поговорот: *Не можеш на магарето па удираш по самарот!*– (Р. Керамичиева, 2011).

Доколку веќе се прифати стојалиштето дека агресијата претставува реакција на фрустрации, кои се развиени во текот на општествениот развој, во тој случај ќе зависи од контролата на агресијата во тоа општество, во смисла дали агресијата ќе биде насочена кон другите или кон себе. Тогаш зборуваме за автоагресивност или агресивност насочена кон себе и која најсилно се изразува со самоубиства и хетероагресија која најмногу се гледа кај криминалитетот. Тоа се основни облици на социопатолошка агресија. Агресивноста која е насочена кон другите подразбира дека истата е насочена кон надвор, односно кон надворешната средина. Како манифестациони реакции најчесто се јавуваат непријателско однесување, отворена агресија кон родителите, авторитетите и врсниците. Агресивноста која е насочена кон себе е најкарактеристична во периодот на адолесценција. Безнадежноста и повлекувањето задржано кон агресијата кон себе е чест облик на бегство од непријатната реалност кај адолесцентите. Како најчест облик на автоагресивност кај адолесцентите е суицидалното однесување. Депресивното однесување се манифестира на различни начини во зависност од примарната структура на личноста. Како најчеста последица на младите е менување на начинот на адаптација кон реалноста, која е сурова и често лишена од базични морални постулати. Агресијата е секогаш начин да се стекне моќ над другите, потенцијал кој се развива заедно со развојот на личноста и во голема мера зависи од самоперцепцијата и степенот на загрозеноста на самопочитувањето кај поединецот. Кога постои неуспех, или неможност да се совладее со битни аспекти на сопствената околина, потенцијално постои и можност за појава на агресија. Во секојдневниот живот за агресивноста зборуваме кога постои тенденција за нанесување на штета, повреда па и уништување на другиот.

<http://www.fb.uklo.edu.mk/aktivnost%20Dragana/agresija%20psihopatologia.pdf>.

4.2. Видови на агресивност

Постојат неколку критериуми според кои можеме да ги разликуваме агресивните однесувања. Според начинот на изразување на агресивноста (според Milanovic, 2004), се разликува *директна* и *индиректна* агресивност, директната може да се подели на *вербална* и *физичка*. *Директната агресивност* го вклучува секое однесување кое има намера да се повреди некој, или нанесување на штета или болка на директен начин. Физичката сила (удирање, туркање) и вербалните стратегии (навредување, викање), како и невербалното однесување (заканувачки поглед, гестикулација), спаѓаат во директната агресија. *Индиректното однесување* е однесување кое има намера да се повреди некоја личност без да биде идентификуван како агресор. Основни категории на индиректна агресивност се: зборување за другите - озборување, критикување на нечиј изглед или способности, ширење на гласини. Исклучувачки однесувања - исклучување, игнорирање. Останати индиректни вознемирувања - пишување на заканувачки пораки, заканувачки анонимни телефонски повици.

Во зависност од тоа спрема кого е насочена агресијата, може да се подели на: *агресивност насочена кон целта* и *поместена агресивност*. Директно насочената агресивност е насочена кон целта која на некој начин и директно ја предизвикува агресивноста, а додека поместената агресивност е насочена кон супституциската цел, односно првата цел од одредени причини е достапна па агресивноста ја насочуваме во друг правец или доколку стравуваме од последиците кои можат да настанат ако агресивноста ја насочиме кон целта. При поделбата на агресијата можат да се извојат уште два вида на агресија и тоа: *инструментална* и *импулсивна агресивност*. *Инструменталната агресивност* претставува еден вид на агресивно однесување кое нема за цел да ги повреди или напаѓа луѓето, туку тежнее да оствари некоја непосакувана често неагресивна цел. Додека *импулсивната агресија* претставува облик на агресивно однесување која за примарна цел има нанесување на штета на одредена личност, а е поттикната од емоционалната возбуденост и најчесто произлегува од одредена провокација. (Kerestes, 1999, според Milanovic A., 2004). Понатаму можат да се издвојат уште два вида на агресивност: *реактивна* и *проактивна*. *Проактивната*

агресивност е однесување кое е предизвикано од антиципација на одредена цел и е контролирано од надворешни поткрепувачи. Додека *реактивната агресивност* претставува еден вид на однесување кое се јавува како резултат на одредени ситуациски услови, како што се заканите и провокациите и е пропратена со промени кои пред се се манифестираат на физиолошки и емоционален план.

4.3. Причини за појава на агресивноста

Агресивноста секогаш има своја причина поради нејзиното јавување односно манифестирање, кое потребно е навремено да се открие и дијагностицира. Една од главните карактеристики на денешниот модерен начин на живот, во услови на незадоволени потреби е појавата на агресија, како причини за тоа однесување се земаат во предвид социјалната и демографската средина која го опкружува поединецот. Родителското одбивање е поврзано со агресивното однесување и недругарството кон децата, негативна самоефикасност и зависност (Ронхер, 1980). Со генерализирање на чувството на незадоволство, несигурност, децата тие исти чувства ги покажуваат и во други социјални опкружувања. Причината за појава на агресивност е и лошиот начин на воспитување на децата. Воспитните мерки кои родителите ги користат во вид на казнување и присила, забрани и критики, кои се однесуваат агресивно или ги злоставуваат своите деца, служи како неадекватен модел кој децата го имитираат и го користат во некои други социјални опкружувања. Дел од агресивноста се наследува, а дел се учи. Насилата околина, стресните односи во семејството и меѓу врсниците го поттикнуваат агресивното однесување кај детето (Hartup, Lieshout, 1995).

Постојат многу причини за појава на агресивноста кај децата, една од причините за агресија може да биде појавата на одбранбен механизам кој се развива преку идентификација со агресивен родител од кого детето се плаши. Сигмунд Фројд основач на психоанализата, заклучил дека агресивните инстинкти кај детето се вродени и таа

појава трае цел живот што се манифестира преку разни форми, на пример: преку мислата, говорот, надворешните активности и друго. Некогаш личноста е свесна за своите агресивни манифестации, но понекогаш и не, бидејќи повеќе сме склони агресивната активност да ја препишуваме на други, отколку да се види и забележи кај себе. Таа претежно се користи да се поттисне некоја траума, што резултира со депресија, стравови или некој вид на соматски потешкотии. Особено е тешко децата да ги контролираат своите емоции, а со тоа и агресивноста како појава. Родителите во тие случаи кога забележуваат агресивно поведење кај децата, најчесто се служат со казни и критики, омаложување, споредување со други деца и друго. Што е сосема погрешен пристап и нема воопшто да помогне во елиминација на непосакуваното поведење кај децата. Ефектот кој ќе биде предизвикан е разочараност кај детето, чувство дека не е разбрано, намалување на и така малата самодоверба. Наместо претходно наведениот принцип на воспитување со цел да се елиминира непосакуваното поведење кај детето, покажувањето, грижа, љубов, внимание на детето би било многу поефикасен начин, со тоа што со овој пристап индиректно му се укажува на детето дека иако неговото агресивно однесување не е прифатено и оправдано, тоа во секој случај е сакано и ќе биде сакано, без разлика на се. (www.preventus.mk)

4.4. Агресивното однесување кај адолесцентите

Современиот начин на живот, неконтролираното влијание на медиумите, некавалитетно и краткотрајно време спроведено со родителите, групата на врсници, училиштето, средината во која живеат, социо-економскиот статус влијае на порастот на агресивноста. Непријателското однесување, отворена агресија кон родителите и авторитетите одговара на потребите на адолесцентите да се ослободат од различни фантазии кои се насочени кон нив. Семејниот живот во оваа доба може да стане многу отежнат. Агресивниот адолесцент се однесува на начин кој на пример фрла предмети, прекумерно вика, има испади на бес, лутење, пцовки, користење на навредливи зборови, често се однесува импулсивно, провоцира, се турка со други деца и

предизвикува тепачки, им прети на возрасните. Неговото однесување го манифестира и пред неговите родители, наставници, другари, други возрасни, со цел да го добие тоа што го сака или да победи, на пример: за да го добие вниманието, признанието, влијанието или саканиот предмет. Насилните деца се чувствуваат отфрлени од врсниците, изолирано, немаат пријатели, најчесто се придружуваат на одредени банди со деликвентно однесување и на тој начин ги задоволуваат сопствените потреби. Тие деца најчесто се жртви на врсничко, семејно насилство, деца без родителска грижа, деца од дисфункционално семејство, се доживуваат како особи на кои им недостасува развојно-образовен потенцијал. Деца кои се одбиени, отфрлени од родителите кои не поминуваат доволно време со нив и имаат неадекватен начин на воспитување, слабо се контролирани и речиси никогаш не се заинтересирани за однесувањето на детето. Со самиот почеток на агресивното однесување на детето во домот, на кое не му е укажано што е во ред, а што не, што е прифатено морално однесување, а што не, мисли дека е во ред тоа што го прави, ослободено е од родителите и тоа однесување го манифестира секаде, во дружењето со другарчињата во околината, во училиштето, со наставниците. Бегаат од дома, се повеќе време поминуваат надвор, навлегуваат во караници - тепачки, не присуствуваат на настава, бегаат од училиште, почнуваат да користат дроги, конзумираат алкохол и се повеќе им се зголемува антисоцијалното однесување.

Додека во училишната средина се манифестираат неколку видови на агресивно однесување, како: *Асертивно однесување, насилничко однесување и пасивно-агресивно однесување*. Школските деца почесто користат инструментална агресија отколку што тоа го прават помалите деца. Физичката агресивност е поголема кај момчињата отколку кај девојчињата (Hartup, 1996). Кај девојчињата почест облик на однесување е индиректната социјална агресивност, која ја применуваат во стил - нема да бидам твоја другарка...

Додека **асертивното однесување** е обележано како борба за сопствените потреби, но почитувајќи ги потребите и од другите. Преовладува двострана борба на потреби, желби и различни мислења. Кај ученикот се признава идентитетот и индивидуалноста.

Насилното однесување го оневозможува образованието и воспитуанието. Насилните наставници се штетни исто колку и пасивните, казнуваат, навредуваат, а во

одделението владее со снаоѓање, грубост и насилie. Се задоволуваат сопствените потреби на сметка на другите, а насилното однесување на наставниците се пренесува и на учениците.

Пасивното-агресивно однесување исто е штетно и за ученикот и за наставникот, се игнорираат туѓите потреби без борба за сопствените потреби. Не може да се развие позитивен идентитет и да се задоволи и себе и другите. Пасивното-агресивно однесување се јавува кај лица кои незнаат да ги искажат своите негативни чувства или не се во состојба да ги искажат на здрав начин. Знаци за пасивно-агресивно однесување се сметаат: **несигурност** (луѓе кои се несигурни во себе и ретко го кажуваат тоа што го мислат или не го мислат тоа што го кажуваат), **хронично доцнење и заборавање** (луѓето често доцнат или “намерно заборавиле” на некоја работа која е важна, со цел да вратат за нешто ако им било згрешено), **опструкционизам** (луѓе кои намерно споро ја извршуваат работата која се очекува или намерно прават грешка со цел да предизвикаат негативни емоции), **често лажење и оправдување** (лажењето кај ваквите лица станува навика и одат до крај за да најдат оправдување за било што), **чувство на жртва** (луѓето често се ставаат себе си во улога на жртва префрлајќи ја вината на други луѓе), **правење хаотични ситуации** (луѓето често пати ги комплицираат ситуациите до состојба на хаос, наместо да придонесат за побрзо решавање на проблемите), **страв од конкуренција** (луѓето креираат ситуации, планови, сценарија кога ќе се почувствуваат загрозувано, за да им наштетат на другите со цел да не биде загрозуван нивниот интегритет), **страв од интимност** (луѓето ретко искажуваат емоции, љубов кога се во врска, а кога ќе почувствуваат љубовни емоции се повлекуваат настрана поради нивната несигурност), **страв од зависност од други луѓе** (поради стравот да бидат сами ваквите луѓе се справуваат со своите потреби од други луѓе со тоа што пробуваат да ги контролираат). Прикриената агресија, односно потиснувањето на агресијата може да доведе до пореметување на личноста. Под надворешната агресивност често се крие несигурен, нерасположен и несреќен адолесцент со изразено ниско ниво на себепочитување. Таквата состојба е многу болна за личноста во процесот на созревање, предизвикува тешкотии во социјалното функционирање и бараат помош за тоа. Контролирањето на агресијата на адолесцентите од страна на семејството, а и сопственото контролирање е делумно

успешно, но за да се контролира агресивноста на друг начин може да се пренасочи истата кон некои општествени активности како на пример спортот. Не доволно е утврдена поврзаноста на родителските воспитни стилови и агресивноста кај адолесцентите/младите, но сепак како најполезна метода за контролирање на агресивноста кај адолесцентите е подучувањето од стана на родителите. Родителите треба да бидат доследни во применувањето на казните и наредбите, да ги применуваат истите како начин за одржување на дисциплина, а не поради самото казнување и наредување. Како техника за контролирањето на агресивноста кај адолесцентите е соживувањето на емоциите на другите, при тоа треба на времено да се препознаат и откријат реакциите на агресивното однесување и спрема истите да се однесува правилно, сензибилно, а во соработка со другите особи, да се поттикне позитивниот пристап кон животот, да се создаде пријатна психолошка атмосфера која ќе обезбеди здрави услови за развој на индивидуите. (М. Трипкович, 2008). Во семејствата каде што конфликтите се вообичаени, агресивното однесување може да стане модел на однесување за детето. Со таа семејна атмосфера детето ќе стекне мислење дека агресивноста е правиот и единствен начин за комуникација. Затоа кога сте со децата, направете да имаат чувство дека деноноќно се грижите за нив, ги сакате без резервно, без разлика на се, но не ги оправдувате нивните негативни постапки, одвојувајте време за нив, давајте позитивни примери за меѓучовечките односи во кои владее прифаќање, разбирање, толеранција и љубовта. Само преку ваков позитивен однос, кај детето ќе се развива чувството, да се биде сакано и прифатено, а преку тоа и се зајакнуваат оние делови на личноста во која константно ќе расте и ќе се развива не толеранцијата кон агresiјата, нејзиното не манифестирање и избегнување на секаков вид на агресивно поведење. (www.preventus.mk)

Како да се справат родителите со агresiјата кај децата? - Американско здружение на педијатри ги нуди следниве совети за родителите чии деца се однесуваат агресивно:

- Научете го вашето дете на правилата во домот и бидете упорни во нивното спроведување.

- Отстранете го исчекувањето (како на пример чување на забранети предмети надвор од досег) за да го отстраните моменталното агресивно однесување кај детето.
- Често насмевнувајте му се на детето.
- Објаснете му смирено и со нежен тон на вашето дете дека постои подобар начин да го искаже бесот одколку со гризење, удирање и клоцање.
- Објаснете му дека не е важно кој го почнал агресивното однесување и дека не е соодветно некој да се однесува агресивно и некој да биде повреден.
- Кај децата на едногодишна возраст дајте си малку време за да го смириете.

(www.365.com.mk)

4.5. Полови разлики во агресивноста

Често се поставува прашањето - *Дали машкиот пол е поагресивен од женскиот пол?*

Според тоа како добиен одговор е дека машкиот пол е поагресивен од женскиот пол, повеќето истражувања укажале на тоа дека агресивноста е “машки феномен”. Машките повеќе ја изразуваат физичката агресивност, додека пак женските вербалната агресивност. Идентични резултати се добиени и од едно истражување кое е спроведено на адолесценската популација, каде што се потврдува дека женскиот пол повеќе ја користи индиректната агресивност, а машкиот пол директната физичка агресивност. Индиректната агресивност е повеќе изразена кај женскиот пол и се јавува со развивање на социјалните способности чии интензивен развој е во периодот на адолесценцијата. Кога ќе се развијат потребните социјални вештини кај машкиот пол, се намалува разликата во користењето на различни агресивни стратегии и низ целиот адолесценски период останува јасно изразена поради одредени разлики во социјализацијата. Женските при користење на индиректната агресивност повеќе ја манифестираат кон припадничките од истиот пол, додека физичката агресивност ја

манифестираат кон спротивниот пол. Момчињата физичката агресивност ја манифестираат кон припадниците на истиот пол и со тек на возраста се зголемува, додека кон женските манифестирањето на физичката

агресивност се намалува. Некои автори истакнуваат дека за половите разлики постои вроденост, тие вродени разлики во некои услови се покажуваат, а во некои не. При манифестирање на агресивноста машките помалку чувствуваат вина, за разлика од женските. Се смета дека машките се повеќе агресивни и груби, а женските помалку агресивни и нежни.

Проучувањата на половите разлики во агресивните поведенија кај децата покажуваат дека момчињата се повеќе агресивни од девојчињата. Но кога се разгледуваат другите форми на агресивност (вербалната или индиректната), наодите не се еднозначни. Или не се добиле разлики меѓу момчињата и девојчињата, или девојчињата биле поагресивни (Feshbach, според Шкарик, 2002, стр.153). Во други испитувања момчињата покажале повеќе отворена, а девојчињата прикриена, индиректна агресивност (Brodzinsky and al., според Шкарик, 2002, стр.153).

Постојат исто така многу истражувања кои го истражувале агресивното однесување. Резултатите на некои истражувања оделе во прилог на вродената природа на агресивното однесување, некои пак укажуваат на агресивноста како на научено социјално однесување, а пак некои истражувања биле правени со цел да се утврди дали припадниците на машкиот пол се поагресивни од припадничките на женскиот пол и обратно. Истражувањата кои биле вршени во шеесетите години покажале дека деликвентното однесување се јавува невообичаено често меѓу пациентите од машки пол кај кои постоеле хромозомски аномалии. Се покажало дека агресивното однесување било поврзано со присуство на еден екстра Y хромозом кај машките (наместо 46 хромозоми, овие машки имале 47 хромозоми). Тоа сугерира дека дополнителниот Y хромозом кај машките доведува до антисоцијално однесување но не е разјаснет механизмот на делување на хромозомските аберации на однесувањето.

Меѓу најверојатните хипотези е онаа според која хромозомската аберација доведува до промени во нервниот систем (претерана иритабилност на нервниот систем, недоволна развиеност на кората на големиот мозок) што има за последици слабеење на инхибиторниот механизам на агresiјата (Hrnjica S., според Lazaroski, 1997, str.88).

5. Резултати од досегашни истражувања

Прегледот на литературата од областа на развојна психологија, социјална психологија, педагогија, социјалната работа и други релевантни дисциплини ни покажува дека интересот за проучување на воспитните стилови на родителите како и агресивноста кај децата се повеќе се интензивира.

Во прилог на ова ќе бидат прикажани резултати од неколку емпириски истражувања кои се релевантни и ја поткрепуваат потребата за ова истражување од ваков вид кај нас.

Во едно истражување направено на 200 адолесценти, ученици во средно училиште во Ниш испитувана е поврзаноста меѓу воспитните стилови, особините на личноста и склоноста кон алкохол. Податоците кои се добиени покажале дека постои значајна поврзаност речиси на сите воспитни стилови и склоноста на злоупотреба на алкохол кај младите (<http://www.ncbi.nlm.gov/pubmed/10611781>, според Ангеловска 2009).

Се добило дека емоционалната топлина на таткото и на мајката се од неизмерно значење за развојот на свесноста како особина на личноста, додека недоследноста негативно корелира. Значи, додека мајката почесто критикува, казнува, навредува и отфрла, толку е помала веројатноста дека ќе се развие свесноста како особина на зрелата личност. Се добило дека емоционалната топлина на таткото и на мајката се од неизмерно значење за развојот на свесноста како особина на личноста, додека недоследноста негативно корелира. Значи, додека мајката почесто критикува, казнува, навредува и

отфрла, толку е помала веројатноста дека ќе се развие свесноста како особина на зрелата личност.

Истражувањата на Тодоровиќ (Todorović, 2005) за поврзаноста на воспитните стилови и самопочитувањето кај адолесцентите покажале дека нестабилни самопроценки најчесто настануваат кај семејства каде се негува претерана контрола во воспитувањето. Така наречениот претерано заштитнички стил, чии најважни обележја се контрола и надзор на однесувањето како и истакнување на високи барања во однос на детето посебно во поглед на училишниот успех, придонесува за развој на висок ЈАС идеал, но поттикнуваат и несигурност и непристоен однос кон себе и другите, па и кон сопствените вредности и цели.

Рохнер и соработниците (1980) известуваат дека родителското прифаќање и одбивање е поврзано со проблемите на однесувањето, сликата за себе, ниски училишни постигнувања, анксиозност, несигурност. Формите на интеракција на родителите со детето како што се високи барања, грубост и занемарување се значајно негативно поврзани со задоволството од семејството.

Во Ниш е спроведено истражување од страна на Stanojević на примерок од 100 жени чија возраст била помеѓу 40 и 55 години и 100 студентки на возраст помеѓу 19 и 22 години со цел да се утврди дали постои поврзаност помеѓу партнерската афективна врска кај родителите и воспитниот стил кој тие го негуваат. Карактеристично за истражувањето е односот помеѓу мајките и ќерките, при што мајките го проценувале квалитетот на нивната поврзаност со нивните сопрузи, а ќерките со нивните мајки, но и татковци. Резултатите покажуваат дека лицата кои со партнерот имаат сигурна афективна врска од своите деца се доживеани како родители кои практикуваат демократски стил. Несигурната афективна поврзаност (окупирачки, избегнувачки и плашлив) статистички значајно се поврзани со либералниот воспитен стил и авторитарен стил (<http://www.psihologijans.org/godisnjak 2005-6.pdf>).

Односот родител-дете е многу важен за формирање на идентитетот и неговите афективни компоненти на самопочитувањето. Високо и стабилно самопочитување се развива во одредени семејни услови низ воспитно влијание на кое детето е изложено. Прикажани се резултатите од истражувањето на улогата на различните воспитни стилови

во формирањето на стабилно самопочитување кај адолесцентите. Истражувањето е изведено во 8 средни училишта во Ниш на примерок од 280 ученици. Се покажало дека стабилното самопочитување е во корелација со емоционалната топлина и прифатеност на мајката; нестабилното самопочитување се поврзува со недоследност и презаштитување како воспитен стил, додека отфрлувањето како воспитен стил е поврзано со стабилно, но ниско самопочитување.

(Според Todorovic, <http://www.psihologijans.org/godisnjak 2004.pdf>).

Hit (Heath D., според Hrnjica, 1982 str. 109) покажал дека успешноста на родителите е директно поврзана со способноста за прилагодување на децата и со нивната зрелост. Од карактеристиките на брачната ситуација посебно значајно влијание врз децата имаат: слога меѓу родителите, адекватно комуницирање, сексуална прилагоденост на родителите и успешност на жената во улога на мајка.

Однесувањето на детето влијае, но и е под влијание на родителите; исто така тоа влијае, но и е под влијание на односот помеѓу мајката и таткото, и тоа со повратни влијанија и под влијание на природата на родителските активности. Тоа е опишано на слика 2. Со претпоставката дека добрите брачни односи обично се поврзуваат со задоволителен однос родител-дете, кој што од друга страна е поврзан со оптималниот развој на детето.

Слика 2. Белсков модел на взаемни семејни влијанија (Belsky, 1981)

Поврзаноста меѓу квалитетот на бракот и развојот на децата многу често била истакнувана. Goldberg i Easterbrooks (1984) утврдиле дека родителите со слаби брачни односи многу често со своите деца формираат несигурен однос. Според тоа се претпоставува дека бракот без тензии овозможува сензитивно поврзување на родителите со своите деца и воспоставување на сигурни взаемни односи меѓу родителите и децата. Врз карактерот на детето може да влијае видот на родителскиот однос, а исто така и квалитетот на брачниот однос. Кога меѓу родителите постои големо несогласување и недостаток на кохезија, се јавуваат повеќе конфликти меѓу самите деца (Brody, Stoneman, McCoy, i Firehend, 1992).

За карактерот на детето и неговиот развој покрај видот на родителскиот однос, брачниот однос и семејството во целина, влијае и начинот на кој го вршат воспитувањето кон нивните деца, односно кој воспитен стил го применуваат.

Постојат исто така многу истражувања кои го истражувале агресивното однесување. Резултатите на некои истражувања оделе во прилог на вродената природа на агресивното однесување, некои пак укажуваат на агресивноста како на научено социјално однесување, а пак некои истражувања биле правени со цел да се утврди дали припадниците на машкиот пол се поагресивни од припадничките на женскиот пол и обратно. Истражувањата кои биле вршени во шеесетите години покажале дека деликвентното однесување се јавува невообичаено често меѓу пациентите од машки пол кај кои постоеле хромозомски аномалии. Се покажало дека агресивното однесување било поврзано со присуство на еден екстра Y хромозом кај машките (наместо 46 хромозоми, овие машки имале 47 хромозоми). Тоа сугерира дека дополнителниот Y хромозом кај машките доведува до антисоцијално однесување но не е разјаснет механизмот на делување на хромозомските аберации на однесувањето. Меѓу најверојатните хипотези е онаа според која хромозомската аберација доведува до промени во нервниот систем (претерана иритабилност на нервниот систем, недоволна развиеност на кората на големиот мозок) што има за последици слабеење на инхибиторниот механизам на агресијата (Hrnjica S., според Lazaroski, 1997, str.88).

Постојат многу причини за појава на агресивноста кај децата, една од причините за агресија може да биде појавата на одбранбен механизам кој се развива преку идентификација со агресивен родител од кого детето се плаши. Сигмунд Фројд основач на психоанализата, заклучил дека агресивните инстинкти кај детето се вродени и таа појава трае цел живот што се манифестира преку разни форми, на пример: преку мислата, говорот, надворешните активности и друго.

Во едно испитување (J. R. Davitz., според Lazaroski, 1997, str.106) една група деца е наградувана за агресивни и компетитивни постапки, а друга за кооперативни и конструктивни. Кога поединци од овие групи биле изложени на фрустрација (прекинато им е гледањето филм кој ги интересирал и одземени им се бомбоните кои им биле дадени) набљудувано е нивното однесување при слободна игра. Се покажало дека оние деца кои биле наградувани за агресивни постапки, манифестирале повеќе агресивно однесување отколку оние кои биле наградувани за кооперативни постапки.

Често се поставува прашањето - *Дали машкиот пол е поагресивен од женскиот пол?*

Според тоа како добиен одговор е дека машкиот пол е поагресивен од женскиот пол, повеќето истражувања укажале на тоа дека агресивноста е “машки феномен”. Машките повеќе ја изразуваат физичката агресивност, додека пак женските вербалната агресивност. Идентични резултати се добиени и од едно истражување кое е спроведено на адолесценската популација, каде што се потврдува дека женскиот пол повеќе ја користи индиректната агресивност, а машкиот пол директната физичка агресивност.

Проучувањата на половите разлики во агресивните поведенија кај децата покажуваат дека момчињата се повеќе агресивни од девојчињата. Но кога се разгледуваат другите форми на агресивност (вербалната или индиректната), наодите не се еднозначни. Или не се добиле разлики меѓу момчињата и девојчињата, или девојчињата биле поагресивни (Feshbach, според Шкариќ, 2002, стр.153). Во други испитувања момчињата покажале повеќе отворена, а девојчињата прикриена, индиректна агресивност (Brodzinsky and al., според Шкариќ, 2002, стр.153).

Покрај големиот број на поединечни истражувања, за воспитните стилови на родителите, како и за агресивноста, во нашата земја и пошироко, не е направено истражување за влијанието на воспитните стилови на родителите врз степенот на агресивност кај учениците, што е голем недостаток и има голема потреба од истото. Поради тоа се одлучив на ваков вид на истражување, со цел на проучување на воспитните стилови, подобрување на односот родител-дете, како и намалувањето на агесијата кај учениците, за адекватно комуницирање, однесување и подобар однос родител-дете, за поефикасно функционирање и адаптирање во современото општество.

Б. ИСТРАЖУВАЧКИ ДЕЛ

1. ФОРМУЛИРАЊЕ НА ПРОБЛЕМОТ НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Отсуството на податоци во однос на влијанието на родителските стилови на воспитување врз агресивноста кај децата, само по себе претставува проблем. Живеејќи со забрзан ритам на живот кој ни наметнува постојано да решаваме сложени проблеми, агресивното однесување во современото општество стануваат се поголем проблем. Една од главните карактеристики на денешниот модерен начин на живот, во услови на незадоволени потреби, социо-економскиот статус, демографската средина, функционалноста и дисфункционалноста на семејството се најчести причини за појава на агресивно однесување, кое за жал е се позастапено кај младата популација. Истражувањата покажуваат дека односот помеѓу родителите и детето е основа за успешна социјализација на детето и за развојот на здрава личност. Според таа констатација се јавува потребата за истражување од ваков тип да се согледаат и утврдат причините и последиците кои произлегуваат од нив.

Ова истражување треба да даде одговор за тоа колку и кои стилови на воспитување на родителите влијаат врз степенот на агресивноста кај децата, и тоа колку агесијата е поизразена кај децата кои се разликуваат по социо-економскиот статус, полот и оние кои потекнуваат од функционални и дисфункционални семејства. Поради тоа од голема важност е познавањето на факторите кои влијаат на развојот на агресивното однесување, начините на превенција како и начините со кои може да се намали агресивното однесување.

Воспитните стилови подразбираат процена на родителите со кои воспитни постапки на најдобар начин ќе ги остварат своите воспитни цели, без да го нарушат својот

емоционален однос кон детето. *Авторитативно родителство* – тие родители ја почитуваат посебноста на детето, тие се грижат и се чувствителни на проблемите на своето дете, но истовремено поставуваат јасни граници на однесување. *Авторитарното родителство* – Тие родители поставуваат високи барања кои не се пропратени со образложение. Во односот со децата ја користат силата и авторитетот. *Попустливо родителство* – Тие родители се емоционално топли и чувствителни кон детето, но во нивниот однос не се јасно дефинирани правилата и ограничувањата. *Рамнодушно родителство (незаинтересирани родители)* – Тие родители не само што не се грижат и не го ограничуваат своето дете, туку и не му покажуваат емоционалност и топлина. Децата кои потекнуваат од семејства во кои постои меѓусебна доверба, љубов и другарски однос и помеѓу родителите и помеѓу родителите и децата стекнуваат попозитивни особини: независност, сигурност во себе, адаптивност, добри социјални контакти отколку децата кои потекнуваат од семејства во кои има чести конфликти и во кои нема доволно грижа и љубов за нив. Недоволната грижа и недостатокот на љубов се причини за развој на општествено непожелни особини, како што се агресивност, непријателски став кон околината или пак повлеченост и пасивност. Повеќето автори се сложуваат околу тоа дека агресивно однесување е она однесување кое се манифестира во напад на друга особа со намера да и се нанесе штета или таа да се повреди. Како агресивно однесување може да се смета и она однесување кое не предизвикува штета на друга особа, но, при кое постои намера за нанесување на истата. Се повеќе агресивното однесување е застапено во училиштата и претставува значаен социјален проблем. Покрај многуте појави кои влијаат за појава на агресивното однесување, а со самото тоа и брзиот начин на живот, односот родител–дете, се очекува без оглед на социо-економскиот статус, брачниот статус, работните обврски на родителите потребно е да одвојуваат што повеќе време за своите деца, неопходно е адекватно да комуницираат со нив, сослушување на нивните проблеми кои полесно се решаваат со здружени сили, соочување со истите, давање на позитивен фидбек и нивно вклучување во разгледување и разрешување на семејните проблеми, родителска поддршка, вклученоста на родителите во училиштето што е доста битно исто и поврзано со успехот на учениците како и со доброто функционирање и ефективност на училиштата. Со откривање на причините и изнаоѓање на начини на превенција и намалување на агресивното однесување, од

сето тоа горенаведено следи и основното прашање на кое ова истражување ќе настојува да даде одговор: *Дали воспитните стилови на родителите влијаат врз степенот на агресивноста кај учениците?*

2. ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

Општата цел на ова истражување е да се добие сознание за тоа дали постои поврзаност помеѓу воспитните стилови на воспитување на родителите и степенот на агресивноста кај учениците во социјален ризик.

2.1. Научна цел на истражувањето

Научна цел на истражувањето е да се утврди дали и колку воспитните стилови на воспитување кај родителите влијаат врз степенот на агресивноста кај учениците. Во ова истражување ќе бидат земени ученици од средното образование, од гимназијата “Мирко Милески” од Кичево. Ова истражување треба да ни даде слика за тоа кои воспитни стилови ги употребуваат родителите, колкав е степенот на агесија кај учениците, исто така да ни даде слика за тоа колку агесијата е застапена кај учениците кои се разликуваат по социо-економскиот статус, полот, местото на живеење рурална/урбана средина, како и оние кои потекнуваат од функционални и дисфункционални семејства.

Истражувањето има *задача* да утврди:

- Дали воспитните стилови на родителите влијаат врз степенот на агресивност кај учениците?
- Дали степенот на агресивност кај учениците зависи од функционалноста и дисфункционалноста на семејството?

- Дали степенот на агресивност кај учениците зависи од полот?
- Дали степенот на агресивност кај учениците зависи од руралната и урбаната средина?
- Дали социо-економскиот статус на семејството влијае врз агресивноста кај учениците?

2.2. Практична цел на истражувањето

Во согласност со претходните поставени цели и задачи, *практичната цел* на ова истражување е да се развие и подобри односот родител-дете, начинот на воспитување, адекватна комуникација, сослушување, соочување со проблеми и промени како и нивно заедничко разрешување, вклучување на родителите во училиштата што е доста битно и поврзано со успехот и функционирањето во училиштето, се со цел да се подобри, да се превенира односно да се намали агресивноста кај учениците, што претставува значаен социјален проблем.

3. ПРЕДМЕТ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

3.1. Теоретско определување на предметот на истражување

Основен предмет на ова истражување е да се испита влијанието на воспитните стилови на родителите врз степенот на агресивност кај учениците. Ова истражување треба да ни даде слика за тоа кои воспитни стилови ги користат родителите при воспитувањето на децата, каков е односот родител-дете, колку истите влијаат врз

начинот на нивното однесување, начинот на нивно прифаќање од страна на децата, нивно подобрување и начинот на примена.

Исто така, треба да ни даде слика и за тоа колку агресивноста кај учениците зависи од социо-економскиот статус во семејството, од функционалноста и дисфункционалноста на семејството, местото на живеење рурална/урбана средина, можните разлики кои постојат помеѓу нив, но и според полот на кој припаѓаат.

3.1.1. Дефинирање на клучни поими

Клучните поими кои се сретнуваат во ова истражување се следните:

➤ Воспитни стилови

Воспитните стилови подразбираат процена на родителите со кои воспитни постапки на најдобар начин ќе ги остварат своите воспитни цели, без да го нарушат својот емоционален однос кон детето. Под воспитен стил на родителите се подразбира релативно доследен начин на однесување на родителите, со кој се воспоставува однос кон децата (Matejevic, 2000).

➤ Агресивност

Повеќето автори се сложуваат околу тоа дека агресивно однесување е она однесување кое се манифестира во напад на друга особа со намера да и се нанесе штета или таа да се повреди. Како агресивно однесување може да се смета и она однесување кое не предизвикува штета на друга особа, но, при кое постои намера за нанесување на истата. Агресивното однесување е опишано со висок степен на аверзивно однесување кон другите, покажување на лутина што резултира со социјална отфрленост (Graham i Hoehn, 1995).

➤ **Пол**

Се однесува на родот на кој припаѓаат учениците (машки/женски).

➤ **Социо-економски статус**

Се однесува на економската состојба на семејството, на месечниот надоместок или хонорар што го заработуваат и нивото на луѓето во општеството.

➤ **Функционално/дисфункционално семејство**

- Функционално семејство се подразбира хармонично семејство, со непосредни блиски односи помеѓу членовите на семејството, составено од родители и деца кои живеат во заедништво.
- Дисфункционално семејство е она семејство во кое има нарушени семејни односи или она семејство каде што настанало растурање на заедницата, односно со развод на брак.

➤ **Рурална/урбана средина**

- Рурална средина или селска средина, место кое е оддалечено од градот.
- Урбана средина или градска средина.

3.2. Операционално определување на предметот на истражување

Со ова истражување и добиените резултати од него, ќе се обидам да дадам преглед на сегашната состојба, односно колку е застапено агресивното однесување кај учениците и од што е поттикнато истото. Со тоа ќе се добијат и податоци со кои ќе може да се санираат одредени проблеми кои дејствуваат врз однесувањето, исто и потреби за развивање и подобрување на одредени карактеристики, со цел намалување на агесијата кај младите/учениците.

3.2.1. Формулација на општата хипотеза

Општата хипотеза на ова истражување гласи:

Родителските стилови на воспитување влијаат врз степенот на агресивност кај учениците.

3.2.2. Формулација на посебни хипотези

Во истражувањето постојат пет посебни хипотези и тоа:

- Степенот на агресивност кај учениците зависи од воспитните стилови на родителите.
- Социо-економскиот статус влијае врз степенот на агресивност кај учениците.
- Степенот на агресивност кај учениците зависи од полот.
- Руралната и урбаната средина влијаат врз степенот на агресивност кај учениците.
- Степенот на агресивност кај учениците зависи од функционалноста и дисфункционалноста на семејството.

3.2.3. Варијабли на истражувањето

Од предметот на предложеното истражување, како *варијабли* се јавуваат:

- *Родителските стилови* (Авторитативно родителство, Авторитарното родителство, Попустливо родителство, Рамнодушно родителство (незаинтересирани родители).
- *Агресивноста* (Која може да биде насочена кон другите, и кон себе или автоагресивност).
- *Полот на учениците*
- *Социо-економскиот статус*
- *Функционално/дисфункционално семејство*
- *Рурална/урбана средина.*

3.2.4. Операционализација на клучните поими

Со операционалното определување ги расчленуваме дефинициите на поими на неколку дела и тоа:

➤ Воспитни стилови

Се издвојуваат неколку воспитни стилови и тоа;

- *Авторитативно родителство* – тие родители ја почитуваат посебноста на детето, тие се грижат и се чувствителни на проблемите на своето дете, но истовремено поставуваат јасни граници на однесување.
- *Авторитарното родителство* – Тие родители поставуваат високи барања кои не се пропратени со образложение. Во односот со децата ја користат силата и авторитетот.

- *Попустливо родителство* – Тие родители се емоционално топли и чувствителни кон детето, но во нивниот однос не се јасно дефинирани правилата и ограничувањата.
- *Рамнодушно родителство (незаинтересирани родители)* – Тие родители не само што не се грижат и не го ограничуваат своето дете, туку и не му покажуваат емоционалност и топлина.

➤ Агресија

- *Агресивноста може да биде насочена кон другите* тоа подразбира дека истата е насочена кон надвор, односно кон надворешната средина. Како манифестациони реакции најчесто се јавуваат непријателско однесување, отворена агресија кон родителите, авторитетите и врсниците.
- *Агресивност насочена кон себе* е позната и под името *автоагресивност*.
Најкарактеристична е во периодот на адолесценција. Бездолноста и повлекувањето здружено со агресијата кон себе е чест облик на бегство од непријатната реалност кај адолесцентите. Како најчест облик на автоагресивност кај адолесцентите е суицидалното однесување. Депресивното однесување се манифестира на различни начини во зависност од примарната структура на личноста. Како најчеста последица на младите е менување на начинот на адаптација кон реалноста, која е сурова и често лишена од базични морални постулати.

4. МЕТОД НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

4.1. Пристап – истражувачка стратегија

Проблемот на ова истражување ќе биде проверен со квантитативна методологија, а податоците проверени со корелациска анализа и споредба на аритметички средини помеѓу испитаниците. Квантитативниот приод ќе биде употребен при формулирање на хипотезите, анализа на односите помеѓу варијаблите, за таа цел. Ќе се спроведе анкета со прашалник (ќе бидат спроведени три прашалници, за воспитни стилови, и два за агресивност, 1. агресивност насочена кон внатре и 2. агресивност насочена кон другите). Овие прашалници ќе бидат спроведени на ученици од средно образование во гимназијата ОСУ “Мирко Милески” во Кичево.

Податоците кои ќе бидат добиени во ова истражување, ќе бидат средени, прегледани, а потоа ќе бидат пресметани основните показатели кои ќе се користат во статистичкото заклучување. За опис на квантитативните податоци добиени од ова истражување ќе се користи Аритметичка средина која претставува збир на мерни податоци, поделени со бројот на мерења и стандардно отстапување. Постапка за пресметување на корелација на варијаблите - Пирсонов коефициент на корелација, и t-тест на значајност на разлики помеѓу аритметичките средини. Очекуваме корелациската анализа да покаже значајна поврзаност помеѓу варијаблите кои се предмет на ова истражување. Со примената на t-тестот на значајност на разлики помеѓу аритметичките средини очекуваме да добиеме значајна разлика помеѓу аритметичките средини на испитаниците во однос на социо-економскиот статус, полот, функционалното и дисфункционалното семејство, местото на живеење како и примената на воспитните стилови на родителите.

4.2. Инструменти

За испитување на воспитните стилови на родителите ќе користиме **EMBU** скалата (**Egna Minnen av Bardnoms Uppfostran**) или преведено едно сеќавање за воспитувањето. Оваа скала е конструирана од шведскиот истражувач Perris и е адаптирана во Холандија од страна на Arrindell (1983). Станува збор за скала од Ликтеров тип и содржи пет субскали: емоционална топлина и прифаќање, претерана заштита, отфрлање, недоследност и фаворизирање. **Субскалата емоционална топлина и прифаќање** ја сочинуваат 17 ајтеми кои се однесуваат на покажување љубов, топлина и внимание, давање поддршка на детето и др. Ајтеми кои се однесуваат на оваа скала се: 2, 9, 16, 23, 24, 30, 31, 32, 36, 37, 40, 42, 50, 57, 58, 61, 64. Минимален скор на оваа скала е 17, а максимален е 60. **Субскалата претерана заштита** ја сочинуваат 15 ајтеми и ја опфаќа емоционалната приврзаност и доминација на родителите кои влијаат врз децата на различни начини. Ајтеми кои се однесуваат на оваа скала се: 1, 6, 10, 13, 15, 19, 27, 29, 34, 35, 38, 49, 53, 56. Минимален скор на оваа скала е 25, а максимален 100. **Субскалата отфрлање** е опфатена со 25 ајтеми кои се однесуваат на претераното отфрлање на детето од страна на родителите, отвореното покажување на негативни чувства и друго. Ајтеми кои се однесуваат на оваа скала се: 4, 5, 7, 11, 12, 14, 17, 18, 21, 25, 26, 28, 33, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 54, 55, 59, 60. Минимален скор на оваа скала е 25 а максимален е 100. **Субскалата недоследност** ја сочинуваат 7 ајтеми, и го опфаќа различното однесување на родителите од ситуација до ситуација така што еднаш наградуваат еден вид на однесување, а друг пат не реагираат или го казнуваат истото. Ајтеми кои се однесуваат на оваа скала се првите 7 кои покрај бројот на прашањето ја содржат и буквата а. Минимален скор на оваа скала е 7, а максимален 28. **Субскалата фаворизирање** подразбира привилигирана положба на детето во однос на другите деца во семејството. Ајтеми кои се однесуваат на оваа скала се: 3, 8, 22, 62, 63. Минималниот скор на оваа скала е 5, а максималниот е 20.

За испитување на степенот на агресивност кај учениците се користат два теста на агресивност. Првиот тест се однесува на агресивност насочена кон себе, а вториот тест се однесува на агресивност која е насочена кон другите. Тестот што ќе се спроведе е од

Константин Момировиќ, Петар Косиќ и Анкица Хошек. И двата теста се состојат од по 40 тврдења. Испитаникот своите одговори ги дава на скала од 1–5 (1- сосема точно, 2- прилично неточно, 3- не сум сигурен, 4- прилично точно, 5- сосема точно). Во истражувањето ќе учествуваат 60 ученици од средно образование, од гимназијата ОСУ “Мирко Милески” во Кичево.

- **Пол** – полот е мерен преку одговор на прашање за припадност на полот (машки/женски пол).
- **Социо-економскиот статус** – е мерен преку одговор на прашање колку изнесуваат приходите во семејството (од 7.000 до 15.000, од 15.000 до 25.000 и над 25.000).
- **Функционално/дисфункционално семејство** – е мерено преку одговор на прашањето (вашето семејство е - функционално или дисфункционално).
- **Рурална/урбана средина** – е мерена преку одговор на прашање (место на живеење град/село).

4.3. Дефинирање на основниот збир на единици и примерокот

Истражувањето е спроведено во Кичево, во средното училиште - ОСУ “Мирко Милески” во Кичево. Во истражувањето беа опфатени учениците од четвртта година, односно ученици од 80 паралелки (60 испитаници).

Примерокот на ова истражување е пригоден, избран според одредени критериуми, како што се: годината на учениците, полот, формиран од испитаници кои се на располагање и кои се мотивирани да учествуваат во истражувањето. Предметната популација ја сочинуваат сите ученици во средните училишта во земјата, а достапната популација се ученици од четвртта година во средното училиште во Кичево.

4.4. Обработка и анализа на податоците добиени со истражувањето

Прашалниците кои беа спроведени во ова истражување, за истите беа потребни околу 45 минути за пополнување. Истражувањето беше спроведено во Кичево, во средното училиште – ОСУ “Мирко Милески”-Кичево, Македонија. Во истражувањето беа опфатени ученици од четвртта година, односно ученици од три паралелки (60 испитаници). За испитување на воспитните стилови на родителите користиме **EMBU** скалата (**Egna Minnen av Bardnoms Uppfostran**). Оваа скала е конструирана од шведскиот истражувач Perris и е адаптирана во Холандија од страна на Arrindell (1983). Станува збор за скала од Ликтеров тип и содржи пет субскали: емоционална топлина и прифаќање, претерана заштита, отфрлање, недоследност и фаворизирање. За испитување на степенот на агресивност кај учениците се користат два теста на агресивност. Првиот тест се однесува на агресивност насочена кон себе, а вториот тест се однесува на агресивност која е насочена кон другите. Тестот што се спроведе е од Константин Момировиќ, Петар Косиќ и Анкица Хошек. За опис на квантитативните податоци добиени од ова истражување се користи Аритметичка средина која претставува збир на мерни податоци, поделени со бројот на мерења и стандардно отстапување. За да се потврдат и отфрлат поставените во истражувањето се пресмета t-тест и АНОВА со што се утврди значајност на разлики помеѓу групите и Пирсонов коефициент на корелација помеѓу варијаблите. Од добиените резултати се донесе заклучок дека постои поврзаност на родителските стилови и агресивноста кај учениците.

5. РЕЗУЛТАТИ

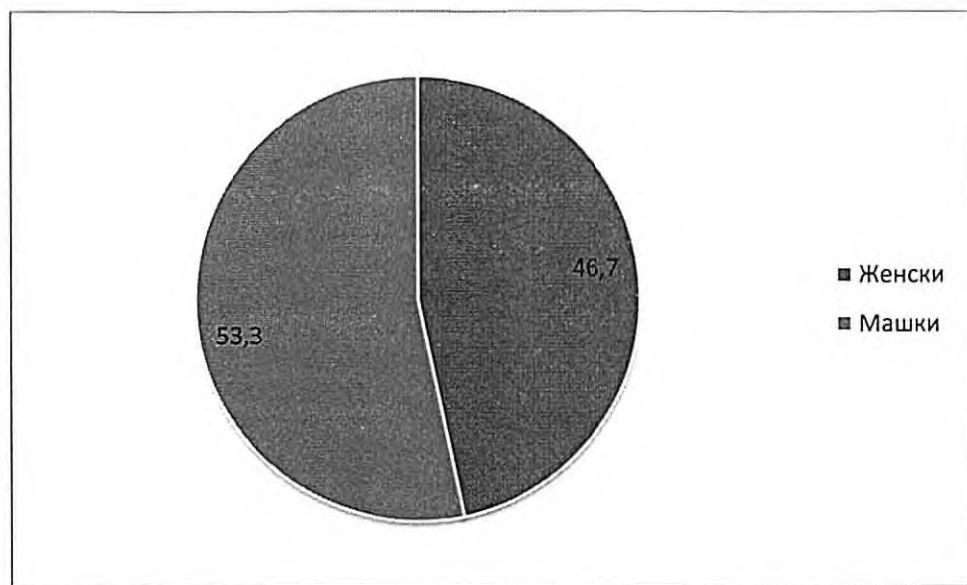
Истражувањето е спроведено на 60 ученици во Македонија (Кичево).

Во Табелите (1-4) и Графиконите (1-4) е даден дескриптивен опис на примерокот во однос на пол, приход на семејството, место на живеење и функционалност на семејството кои беа земени како релевантни варијабли во истражувањето.

Во истражувањето учествуваа вкупно 60 ученици од Македонија од кои 28 (или 46,7%) се припадници на женскиот пол, додека 32 (или 53,3%) на машкиот пол, согласно Табела 1.

Табела 1. Приказ на примерокот во однос на полот

Пол	f	%
Женски	28	46,7
Машки	32	53,3
Вкупно	60	100,0

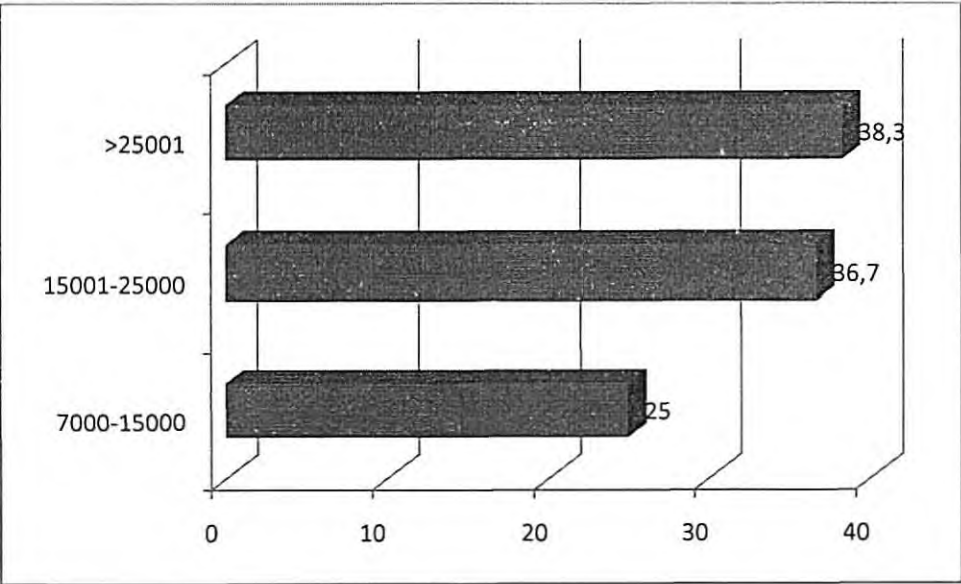

Графикон 1. Графички приказ на примерокот во однос на половата структура

Од вкупниот број на испитаници, најголем број односно вкупно 23 (или 38,3%) потекнуваат од семејства кои имаат месечен приход поголем од 25.001,00 мкд, додека 15 испитаници (или 25,0%) потекнуваат од семејства со месечен приход од 7.000,00 до 15.000,00 мкд. што може да се види од Табела 2.

Табела 2. Приказ на примерокот во однос на приходите во семејството

Приход (мкд)	F	%
7000-15000	15	25,0
15001-25000	22	36,7
>25001	23	38,3
Вкупно	60	100,0

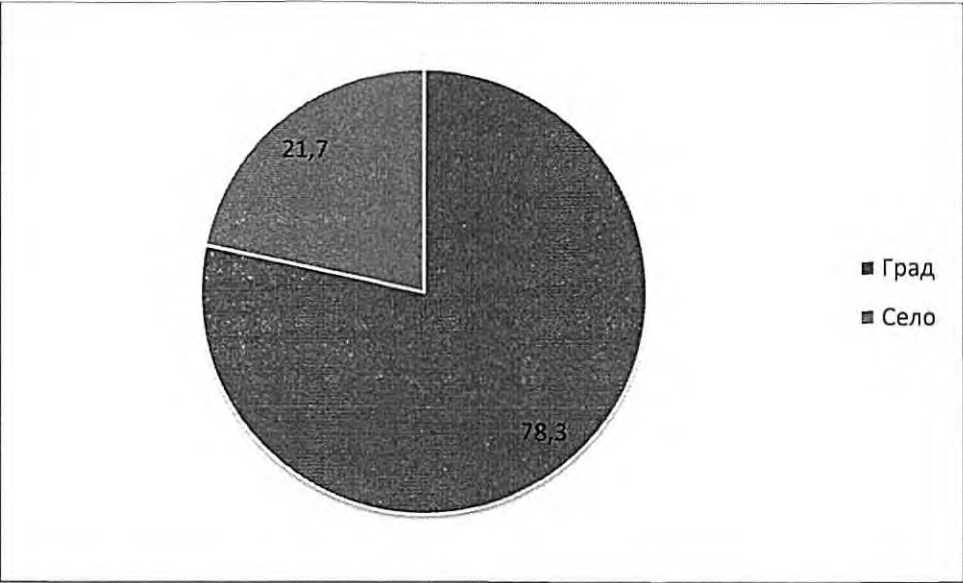

Графикон 3. Графички приказ на примерокот во однос на приходот во семејствата

Кога станува збор за местото на живеење во ова истражување, се мисли руралната или градската средина. Согласно Табела 3, најголем број на испитаници односно 47 (или 78,3%) живеат во градска средина, а 13 (21,7%) живеат во селска средина.

Табела 3. Приказ на примерокот во однос на местото на живеење

Место на живеење	f	%
Град	47	78,3
Село	13	21,7
Вкупно	60	100,0

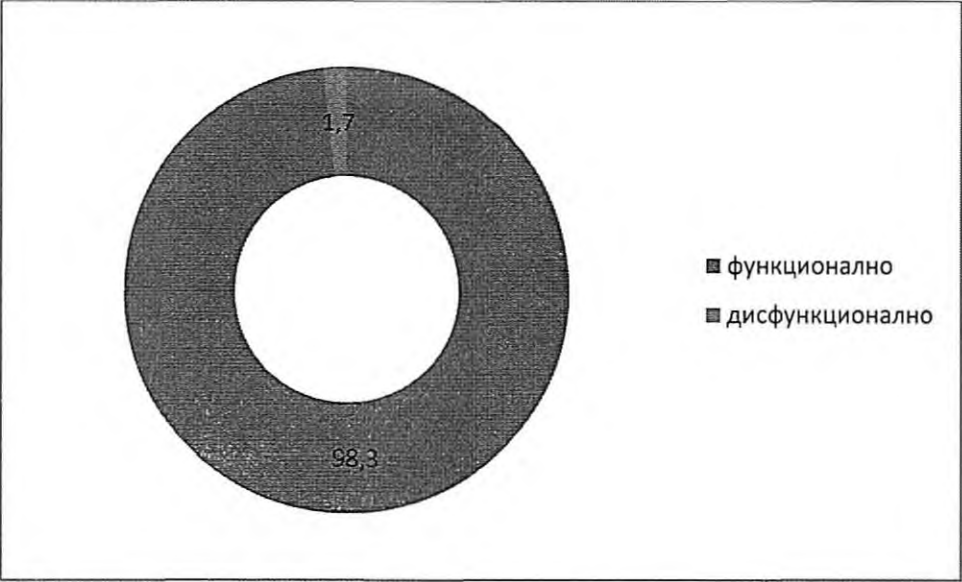
Графикон 3. Графички приказ на примерокот во однос на местото на живеење

Согласно Табела и Графикон 4 кои даваат приказ на примерокот во однос на функционалноста на семејството само еден ученик истакнал дека живее во дисфункционално семејство, наспроти 59 кои ја истакнале функционалноста на семејството од каде потекнуваат.

Табела 4. Приказ на примерокот во однос на функционалноста на семејството

Функцион алност на семејството	F	%
Функцион ално	59	98,3

Дисфункционално	1	1,7
Вкупно	60	100,0

Графикон 4. Графички приказ на примерокот во однос на функционалноста на семејството

Мерни инструменти

За потребите на истражувањето беа користени два прашалника: Тест - ЕМБУ скалата - за проценување на воспитните ставови на родителите и тест за мерење на агресивноста.

ЕМБУ скалата е наменета за проценување на воспитните ставови на родителите од страна на своите деца. Оваа скала од ликтеров тип ја сочинуваат 64 ајтеми, формулирани во облик на тврдења со четири члена скала на избор. Конструирана е од шведскиот истражувач Перис (Перрис), а адаптирана од Ариндел

(Аринддел) во 1983 година. Адаптираната верзија која е користена во ова истражување, содржи 5 субскали: *емоционална топлина, отфрлање, презаштитивање, фаворизирање на детето и недоследност*. ЕМБУ скалата е дадена во Прилог*

Субскалата *емоционална топлина и прифаќање* е сочинета од ајтеми кои се однесуваат на покажување љубов, топлина и внимание, давање поддршка, отсуство на недоверба, помагање, високо почитување на мислењето и чувствата на детето, давање на интелектуална стимулација. Максимален скор за оваа скала е 68, а минимален 17.

Субскалата *отфрлање* е високо заситена со ајтемите кои се однесуваат на казнување и навредување. Највисок скор на субскалата е 100, а најнисок 25.

Субскалата *презаштитивање* содржи ајтеми кои се високо заситени со мешање, насочување, предизвикување чувство на вина, посрамотување, презаштитивање и делумна толеранција. Родителското сваќање се одликува со заштитивање на децата на авторитативен начин, релативно висок степен на наметливост, желба да се знае се што прави детето, поставување на високи стандарди на успешност во однесувањето и училиштето, наметнување на строги правила и барање безусловна послушност. Максималниот скор за оваа субскала изнесува 60, а минималниот 15.

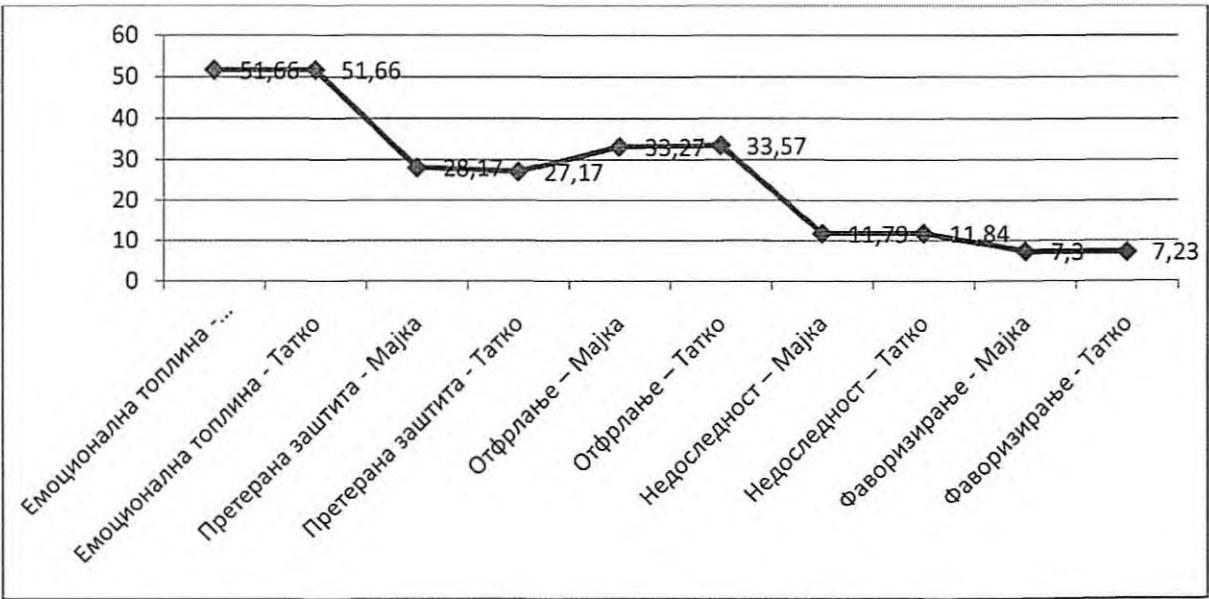
Субскалата *недоследност* се однесува на тенденцијата родителите различно да се однесуваат кон детето од ситуација во ситуација. Од аспект на детето родителските постапки се непредвидливи и независни од неговото однесување. Индикатори на ова однесување се неисполнување на ветувањата, несигурност на детето во однос на тоа што родителите очекуваат од него и условеност на однесувањето на родителите од нивното моментално расположение. Оваа субскала се покажала како релативно независна од останатите субскали, и затоа нејзините ајтеми се издвоени од 1а до 7а.

Субскалата *фаворизирање* подразбира привилигирана положба на детето во однос на другите деца во семејството. Највисокиот скор на оваа субскала е 20, а најнискиот е 5.

Со цел да добиеме приказ на податоците во оваа скала истите се прикажани во Табела 5 и на графикон 5.

Табела 5. Дескриптивни показатели добиени за воспитните стилови на родителите (N = 60)

Родителски стил	N	Min	Max	M	M- теор.	SD
Емоционална топлина - Мајка	59	17,00	66,00	51,66	42,50	10,418
Емоционална топлина - Татко	51	35,00	66,00	51,66	42,50	9,072
Претерана заштита - Мајка	58	16,00	46,00	28,17	37,50	5,813
Претерана заштита - Татко	52	16,00	43,00	27,17	37,50	5,745
Отфрлање – Мајка	58	25,00	53,00	33,27	62,50	6,433
Отфрлање – Татко	54	25,00	63,00	33,57	62,50	8,171
Недоследност – Мајка	58	7,00	26,00	11,79	17,50	3,001
Недоследност – Татко	57	7,00	25,00	11,84	17,50	3,421
Фаворизирање – Мајка	60	5,00	20,00	7,30	12,50	3,004
Фаворизирање – Татко	56	5,00	20,00	7,23	12,50	2,809

Графикон 5. Графички приказ на дескриптивните показатели добиени за воспитните стилови на родителите (N = 60).

Од добиените податоци во Табела 5 може да се забележи дека само аритметичките средини на емоционално топлиот воспитен стил на мајката и на таткото ги надминуваат теоретските аритметички средини, а најголемо отстапување од апсолутните вредности се јавува кај воспитниот стил отфрлање за двајцата родители.

Тестот на агресивност чии автори се професорите Константин Момировиќ, Петар Косиќ и Анкица Хошек, се состои од два теста. Едниот ја испитува агресивноста која е насочена кон внатре, т.е. кон себе, а другиот тест ја испитува агресивноста насочена кон надворешниот свет, т.е. кон другите. Двата теста всушност се скали од Ликертов тип. Секоја скала ја сочинуваат по 40 тврдења со петточлен избор: 1. сосема неточно; 2. прилично неточно; 3. не сум сигурен; 4. прилично точно; 5. сосема точно.

Испитаникот одговара на тој начин што го заокружува соодветниот број после секое тврдење, во зависност од тоа во која мерка тоа тврдење се однесува на него.

Вкупниот скор за секој од двата теста се добива со едноставно собирање на бројот кој испитаникот го заокружил после секое тврдење. Максималниот скор за секој од двата теста е 200, а минималниот 40.

Со споредување на вкупниот скор од едниот и од другиот тест се утврдува кој вид на агресија доминира во однесувањето на испитаникот.

Значајна доминација на еден наспроти друг вид на агресивност (т.е. доминација на агресивност кон себе/кон другите), може да се констатира доколку разликата помеѓу скоровите добиени на едниот и другиот тест е поголема од 21 за испитаници од машки пол, и поголема од 20 за испитаници од женски пол.

Со едноставно собирање на вкупните скорови за двата теста на агресивност се добива вкупниот скор на агресивност, во однос на кој испитаникот се свртува во некоја од трите категории на агресија: подпросечна, просечна и надпросечна агресивност.

Постојат разлики во поглед на распонот на скоровите за секое од трите нивоа на агресија во однос на полот.

Табела 5. Дескриптивни показатели добиени за агресивноста кај учениците (N = 60)

	N	Min	Max	M	M- теор.	SD
Внатрешна агресивност	60	42,00	142,00	77,96	120,00	26,048
Надворешна агресивност	60	57,00	153,00	103,96	120,00	21,697
Вкупна агресивност	60	105,00	277,00	181,93	240,00	42,091

Графикон 6. Графички приказ на дескриптивните показатели добиени за агресивноста кај учениците (N = 60)

Од добиените податоци во Табела 6 може да се забележи дека сите вредности за агресивност отстапуваат од апсолутните вредности, но дека скорот од M=181,93 алудира на просечно ниво на агресивност што е показател дека ова се деца кои се потенцијален ризик за останатите деца.

Обработка на хипотези

Главната хипотеза во ова истражување гласи дека *Родителските стилови на воспитување влијаат врз степенот на агресивност кај учениците*, па за да се испита истата пресметан е Пирсонов коефициент на корелација за стиловите кои ги манифестира мајката и стиловите кои ги манифестира таткото и степенот на агресивност на ученикот.

A1. *Родителските стилови на воспитување кои ги манифестира мајката влијаат врз степенот на агресивност кај учениците*

Табела 7. Поврзаност помеѓу родителските стилови на мајката и агресивноста на учениците

	Внатрешна агресивност	Надворешна агресивност	Вкупна агресивност	Емоционална топлина - мајка	Претерана заштита - мајка	Отфрлање - мајка	Недоследност - мајка	Фаворизирање - мајка
Внатрешна агресивност	1	,551**	,903**	-,304*	,388**	,686**	,505**	,226
		,000	,000	,019	,003	,000	,000	,083
	60	60	60	59	58	58	58	60
Надворешна агресивност	,551**	1	,856**	-,217	,575**	,496**	,356**	,194
	,000		,000	,098	,000	,000	,006	,138
	60	60	60	59	58	58	58	60
Вкупна агресивност	,903**	,856**	1	-,300*	,536**	,681**	,498**	,239
	,000	,000		,021	,000	,000	,000	,065
	60	60	60	59	58	58	58	60
Емоционална топлина - мајка	-,304*	-,217	-,300*	1	-,044	-,324*	-,290*	,007
	,019	,098	,021		,744	,013	,028	,958
	59	59	59	59	58	58	57	59

Претерана заштита мајка	,388**	,575**	,536**	-,044	1	,593**	,547**	,119
	,003	,000	,000	,744		,000	,000	,374
	58	58	58	58	58	57	56	58
Отфрлање мајка	,686**	,496**	,681**	-,324*	,593**	1	,572**	,041
	,000	,000	,000	,013	,000		,000	,759
	58	58	58	58	57	58	56	58
Недоследн ост - мајка	,505**	,356**	,498**	-,290*	,547**	,572**	1	,216
	,000	,006	,000	,028	,000	,000		,103
	58	58	58	57	56	56	58	58
Фаворизир ање - мајка	,226	,194	,239	,007	,119	,041	,216	1
	,083	,138	,065	,958	,374	,759	,103	
	60	60	60	59	58	58	58	60

Од табела 7 со помош на Пирсонов коефинциент на корелација е утврдено дека постои поврзаност помеѓу одредени родителски стилови кои ги манифестира мајката и степенот на агресивност кај учениците. Така внатрешната агресивност е позитивно поврзана со претераната заштита ($r=,388$, $p<,01$), отфрлањето ($r=,686$, $p<,01$) и недоследноста ($r=,505$, $p<,01$), а негативно со емоционалната топлина ($r=-,304$, $p<,05$). Тоа значи дека учениците кои имаат повисок скор на внатрешна агресивност во текот на своето детство биле изложени на претерана заштита од страна на мајката, отфрлање и недоследност и имале недостаток на емоционална топлина.

Учениците пак, кои имаат повисок скор на надворешна агресивност манифестираат позитивна поврзаност со претераната заштита ($r=,575$, $p<,01$), отфрлањето ($r=,496$, $p<,01$) и недоследноста ($r=,356$, $p<,01$) од страна на мајката.

Овие податоци **ја потврдија** A1 хипотезата која се однесува на поврзаноста на родителските стилови на мајката и агресивноста кај учениците.

A2. Родителските стилови на воспитување кои ги манифестираат таткото влијаат врз степенот на агресивност кај учениците

Табела 8. Поврзаност помеѓу родителските стилови на мајката и агресивноста на учениците

	Внатрешна агресивност	Надворешна агресивност	Вкупна агресивност	Емоционал на топлина - татко	Претеран а заштита - татко	Отфрлање - татко	Недоследност - татко	Фаворизирање - татко
Внатрешна агресивност	1	,551**	,903**	-,408**	,526**	,674**	,534**	,244
		,000	,000	,003	,000	,000	,000	,069
	60	60	60	51	52	54	57	56
Надворешна агресивност	,551**	1	,856**	-,231	,602**	,421**	,458**	,195
	,000		,000	,102	,000	,002	,000	,149
	60	60	60	51	52	54	57	56
Вкупна агресивност	,903**	,856**	1	-,371**	,636**	,640**	,566**	,253
	,000	,000		,007	,000	,000	,000	,060
	60	60	60	51	52	54	57	56
Емоционална топлина - Татко	-,408**	-,231	-,371**	1	-,218	-,504**	-,329*	-,256
	,003	,102	,007		,137	,000	,020	,073
	51	51	51	51	48	48	50	50
Претерана заштита - Татко	,526**	,602**	,636**	-,218	1	,484**	,519**	,342*
	,000	,000	,000	,137		,000	,000	,013
	52	52	52	48	52	51	51	52
Отфрлање - Татко	,674**	,421**	,640**	-,504**	,484**	1	,495**	,156
	,000	,002	,000	,000	,000		,000	,261
	54	54	54	48	51	54	51	54
Недоследност - Татко	,534**	,458**	,566**	-,329*	,519**	,495**	1	,626**
	,000	,000	,000	,020	,000	,000		,000

	57	57	57	50	51	51	57	53
Фаворизирање – Татко	,244	,195	,253	-,256	,342	,156	,626	1
	,069	,149	,060	,073	,013	,261	,000	
	56	56	56	50	52	54	53	56

Од табела 8 со помош на Пирсонов коефициент на корелација е утврдено дека постои поврзаност помеѓу одредени родителски стилови кои ги манифестира таткото и степенот на агресивност кај учениците. Така надворешната агресивност е позитивно поврзана со претераната заштита ($r=,526$, $p<,01$), отфрлањето ($r=,674$, $p<,01$) и недоследноста ($r=,534$, $p<,01$), а негативно со емоционалната топлина ($r=-,408$, $p<,05$). Тоа значи дека учениците кои имаат повисок скор на надворешна агресивност во текот на своето детство биле изложени на претерана заштита од страна на таткото, отфрлање и недоследност и имале недостаток на емоционална топлина.

Учениците пак, кои имаат повисок скор на надворешна агресивност манифестираат позитивна поврзаност со претераната заштита ($r=,602$, $p<,01$), отфрлањето ($r=,421$, $p<,01$) и недоследноста ($r=,458$, $p<,01$) од страна на таткото.

Овие податоци ја потврдија A2 хипотезата која се однесуваше на поврзаноста на родителските стилови на таткото и агресивноста кај учениците.

Посебни хипотези

Б. Агресивност и релевантни варијабли

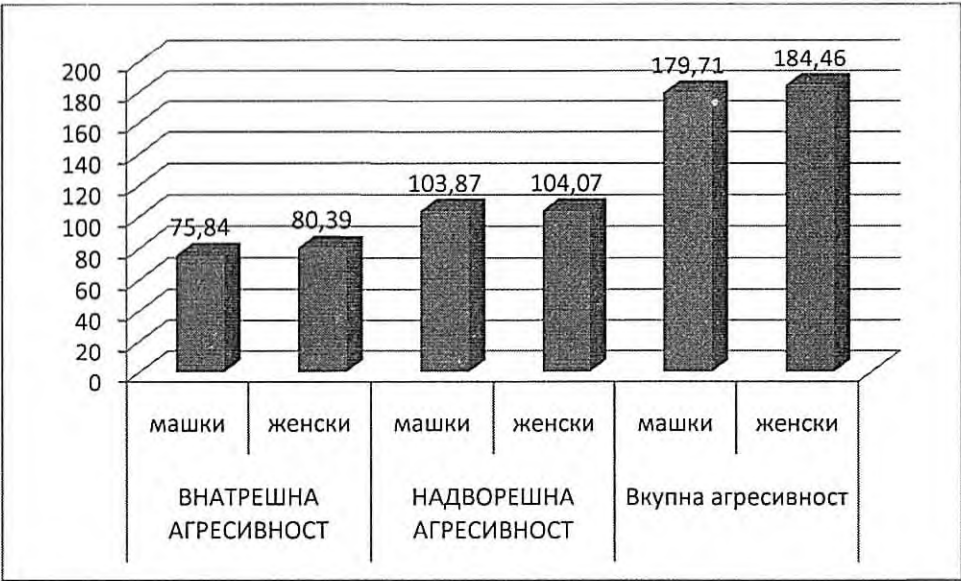
Б1. Учениците со различен пол се разликуваат во однос на степенот на агресивност

Со цел да се утврди дали учениците со различен пол се разликуваат во однос на агресивноста направен е t-тест за значајност на разлики. Резултатите покажуваат дека учениците од машки и женски пол статистички не се разликуваат во однос на манифестирањето на агресивноста иако очекувано е машките ученици да покажуваат повисока агресивност.

Табела 9. Значајност на разлики помеѓу учениците со различен пол во однос на степенот на агресивност

	Пол	N	M	SD	t/p
Внатрешна агресивност	машки	32	75,84	23,862	-,672
	женски	28	80,39	28,590	p>0,05
Надворешна агресивност	машки	32	103,87	23,165	-,035
	женски	28	104,07	20,312	p>0,05
Вкупна агресивност	машки	32	179,71	41,404	-,433
	женски	28	184,46	43,481	p>0.05

Со цел да се добие подобра слика истите податоци се прикажани и графички на графикон 9.

Графикон 9. Графички приказ на разликите меѓу учениците од машки и женски пол во однос на агресивноста кај учениците (N = 60)

Со ова Б1 хипотезата која гласаше дека учениците со различен пол се разликуваат во однос на степенот на агресивност не се потврди.

Б2. Постојат разлики помеѓу учениците кои потекнуваат од семејства со различен социо-економскиот статус во однос на агресивност кај учениците.

Со цел да се испитаат разликите меѓу учениците со различен социо-економски статус во однос на агресивноста пресметана е АНОВА. Резултатите од табела 10 покажуваат дека не постојат статистички значајни разлики меѓу учениците со различен социо-економски статус во однос на степенот на агресивност.

Табела 10. Значајност на разлики помеѓу учениците со различен социо-економски статус во однос на степенот на агресивност

		Сума на квадрати	df	Среден квадрат	F	Sig.
Внатрешна агресивност	Помеѓу групите	82,319	2	41,159	,059	,943
	Во групите	39949,615	57	700,870		
	Вкупно	40031,933	59			
Надворешна агресивност	Помеѓу групите	298,730	2	149,365	,310	,735
	Во групите	27477,204	57	482,056		
	Вкупно	27775,933	59			
Вкупна агресивност	Помеѓу групите	75,718	2	37,859	,021	,980
	Во групите	104452,016	57	1832,492		
	Вкупно	104527,733	59			

Со ова Б2 хипотезата која гласеше дека учениците со различен социо-економски статус се разликуваат во однос на степенот на агресивност не се потврди.

Б3. Постојат разлики помеѓу учениците кој потекнуваат од различно место на живеење во однос на агресивност кај учениците.

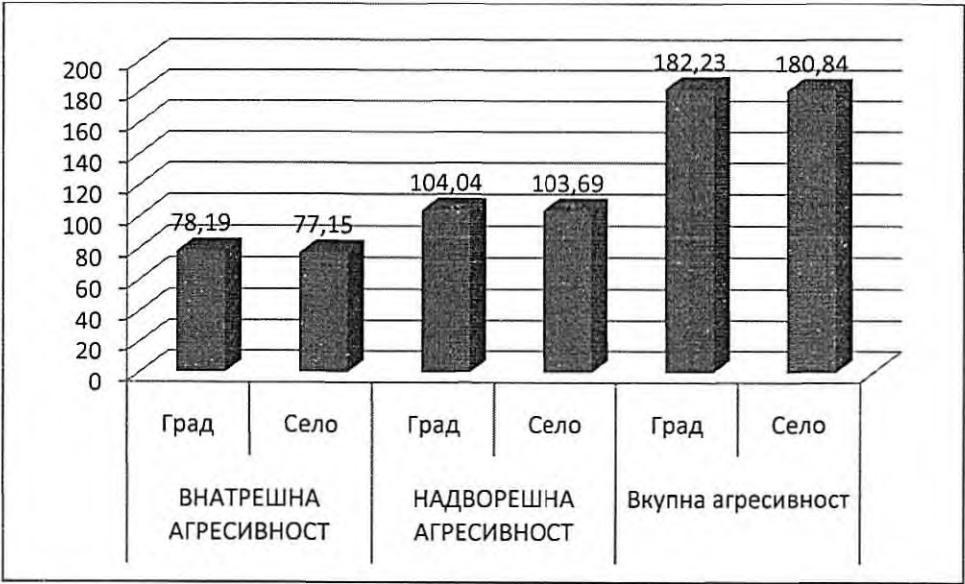
Со цел да се утврди дали учениците со различно место на живеење се разликуваат во однос на агресивноста направен е t-тест за значајност на разлики. Резултатите покажуваат дека учениците од градска и селска средина статистички не се разликуваат во однос на манифестирањето на агресивноста.

Табела 11. Значајност на разлики помеѓу учениците со различно место на живеење во однос на степенот на агресивност

	Место на живеење	N	M	SD	t/p
Внатрешна	Град	47	78,19	26,765	,126

агресивност	Село	13	77,15	24,268	$p>0,05$
Надворешна агресивност	Град	47	104,04	22,699	,051
	Село	13	103,69	18,422	$p>0,05$
Вкупна агресивност	Град	47	182,23	43,988	,104
	Село	13	180,84	35,939	$p>0.05$

Со цел да се добие подобра слика истите податоци се прикажани и графички на графикон 10

Графикон 10. Графички приказ на разликите меѓу учениците од градска и селска средина во однос на агресивноста кај учениците (N = 60)

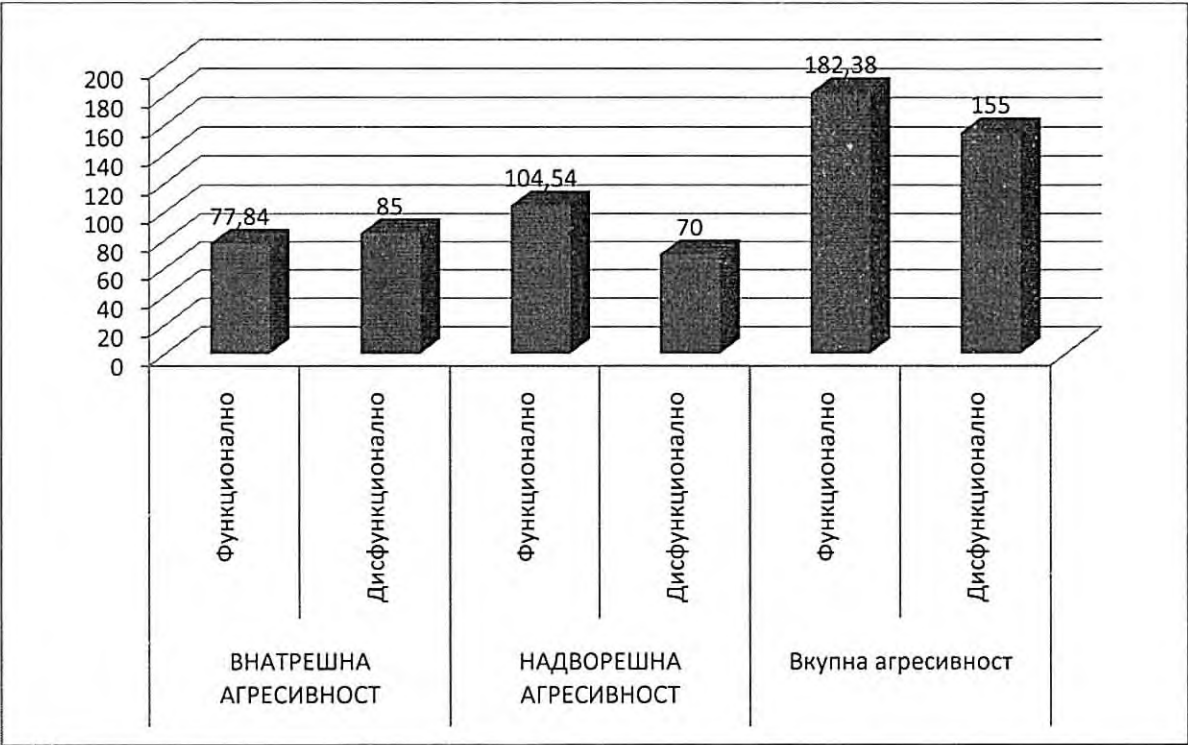
Резултатите од табела 11 и Графикон 10 не ја потврдија Б3 хипотезата.

Б4. Постојат разлики помеѓу учениците кој потекнуваат од функционални и дисфункционални семејства во однос на агресивност кај учениците.

Со цел да се утврди дали учениците кои потекнуваат од различни семејства (функционални и дисфункционални) се разликуваат во однос на агресивноста направен е t-тест за значајност на разлики.

Табела 12. Значајност на разлики помеѓу учениците со различно семејство во однос на степенот на агресивност

	Семејство	N	M	SD	t/p
Внатрешна агресивност	Функционално	59	77,84	26,255	-,270
	Дисфункционално	1	85,00		p>0.05 .
Надворешна агресивност	Функционално	59	104,54	21,416	1,599
	Дисфункционално	1	70,00	.	p>0.05 .
Вкупна агресивност	Функционално	59	182,38	42,302	,642
	Дисфункционално	1	155,00	.	p>0.05 .

6. ДИСКУСИЈА

Ова истражување беше спроведено со цел да се утврди поврзаноста помеѓу воспитните стилови на родителите и агресивноста кај децата. За успешна интерпретација на добиените податоци, ќе бидат детално разработени и дискутирани во текстот што следува. Најпрво ќе започнеме со дескриптивен опис на примерокот во однос на пол, приход на семејството, место на живеење и функционалност/дисфункционалност на семејството кои беа земени како релевантни варијабли во истражувањето. Во истражувањето учествуваа вкупно 60 ученици од Македонија (Кичево), од кои 28 (или 46,7%) се припадници на женскиот пол, додека 32 (или 53,3%) на машкиот пол. Од вкупниот број на испитаници, *најголем број односно вкупно 23 (или 38,3%) потекнуваат од семејства кои имаат месечен приход поголем од 25.001,00 мкд*, додека 15 испитаници (или 25,0%) потекнуваат од семејства со месечен приход од 7.000,00 до 15.000,00 мкд. Кога станува збор за местото на живеење во ова истражување, се мисли руралната или градската средина, *најголем број на испитаници односно 47 (или 78,3%) живеат во градска средина, а 13 (21,7%) живеат во селска средина*. Во однос на функционалноста на семејството само еден ученик истакнал дека живее во дисфункционално семејство наспроти 59 кои ја истакнале функционалноста на семејството од каде потекнуваат.

Од резултатите добиени од ЕМБУ скалата, може да се види дека застапен е емоционално топлиот воспитен стил на мајката и на таткото, а најголемо отстапување се јавува кај воспитниот стил отфрлање кај двајцата родители. Од тестот на агресивност добиени се разлики во поглед на скоровите за секое од трите нивоа на агресија во однос на полот. Може да се забележи дека сите вредности за агресивност отстапуваат од апсолутните вредности но дека скорот од $M=181,93$ алудира на напресечно ниво на агресивност што е показател дека ова се деца кои се потенцијален ризик за останатите деца.

Следува обработка и дискусија на добиените горенаведени резултати, според редоследот на хипотезите:

- ***Родителските стилови на воспитување влијаат врз степенот на агресивност кај учениците***

A1. Родителските стилови на воспитување кои ги манифестира мајката влијаат врз степенот на агресивност кај учениците

Првиот дел од главната хипотеза кој се однесува на поврзаноста на родителските стилови на мајката и агресивноста кај децата целосно се потврди на ниво 0,05 и ниво 0,01.

Учениците беа поделени во две групи оние кои манифестираат повисока внатрешна и повиска надворешна агресивност.

Учениците кои имаат повисок скор на внатрешна агресивност во текот на своето детство биле изложени на претерана заштита од страна на мајката, отфрлање и недоследност и имале недостаток на емоционална топлина.

Учениците пак, кои имаат повисок скор на надворешна агресивност во своето детство исто така биле изложени на претераната заштита, отфрлањето и недоследноста од страна на мајката.

Како што покажуваат резултатите од спроведеното истражување постои поврзаност помеѓу одредени родителски стилови кои ги манифестира мајката и степенот на агресивност кај учениците. Така внатрешната агресивност е позитивно поврзана со претераната заштита ($r=,388$, $p<,01$), отфрлањето ($r=,686$, $p<,01$) и недоследноста ($r=,505$, $p<,01$), а негативно со емоционалната топлина ($r=-,304$, $p<,05$). Тоа значи дека учениците кои имаат повисок скор на внатрешна агресивност во текот на своето детство биле изложени на претерана заштита од страна на мајката, отфрлање и недоследност и имале недостаток на емоционална топлина.

Учениците пак, кои имаат повисок скор на надворешна агресивност манифестираат позитивна поврзаност со претераната заштита ($r=,575$, $p<,01$), отфрлањето ($r=,496$, $p<,01$) и недоследноста ($r=,356$, $p<,01$) од страна на мајката.

Овие податоци *ја потврдија* A1 хипотезата која се однесуваше на поврзаноста на родителските стилови на мајката и агресивноста кај учениците.

A2. Родителските стилови на воспитување кои ги манифестира таткото влијаат врз степенот на агресивност кај учениците

Вториот дел од главната хипотеза кој се однесува на поврзаноста на родителските стилови на таткото и агресивноста кај децата целосно се потврди на ниво 0,05 и ниво 0,01.

Тоа значи дека учениците кои имаат повисок скор на внатрешна агресивност во текот на своето детство биле изложени на претерана заштита од страна на таткото, отфрлање и недоследност и имале недостаток на емоционална топлина.

Учениците пак, кои имаат повисок скор на надворешна агресивност манифестираат позитивна поврзаност со претераната заштита, отфрлањето и недоследноста од страна на таткото.

Утврдено е дека постои поврзаност помеѓу одредени родителски стилови кои ги манифестира таткото и степенот на агресивност кај учениците. Така надворешната агресивност е позитивно поврзана со претераната заштита ($r=,526$, $p<,01$), отфрлањето ($r=,674$, $p<,01$) и недоследноста ($r=,534$, $p<,01$), а негативно со емоционалната топлина ($r=-,408$, $p<,05$). Тоа значи дека учениците кои имаат повисок скор на надворешна агресивност во текот на своето детство биле изложени на претерана заштита од страна на таткото, отфрлање и недоследност и имале недостаток на емоционална топлина.

Учениците пак, кои имаат повисок скор на надворешна агресивност манифестираат позитивна поврзаност со претераната заштита ($r=,602$, $p<,01$), отфрлањето ($r=,421$, $p<,01$) и недоследноста ($r=,458$, $p<,01$) од страна на таткото.

Овие податоци **ја потврдија** A2 хипотезата која се однесуваше на поврзаноста на родителските стилови на таткото и агресивноста кај учениците.

Од наведеното може да се дојде до заклучок дека воспитните стилови на родителите, како за мајката, така и за таткото, се поврзани и влијаат врз агресивноста кај децата.

Емоционална топлина и прифаќање е стил кој е карактеристичен за родителите кои се емоционално топли со своите деца, полни со разбирање, внимание и интересирање за детето, кои даваат поддршка за она што на детето му е важно, го почитуваат неговото мислење, па детето има чувство дека може да се потпре на своите родители и да побара помош од нив. Овој воспитен стил е операционализиран преку скорот што е добиен од проценката на детето за воспитните постапки на мајката и таткото одделно на соодветната субскала на прашалникот за процена на воспитните стилови (EMBU).

Презаштитеноста најчесто се манифестира преку постојано наметнување на родителите, насочувања, претерана корекција на однесувањето на детето, наметнување строги правила, заштитување на детето на авторитативен начин со намера да се знае што прави детето, поставува високи стандарди за успешност во училиштето. Овој воспитен стил е операционализиран преку скорот добиен од проценката на детето за воспитните постапки на мајката и таткото одделно на соодветната субскала на прашалникот за процена на воспитните стилови (EMBU).

Отфрлањето се манифестира низ неизразување на позитивни чувства кон детето, а отворено покажување на негативните, постојан критички однос кон детето, предизвикување чувство на вина, непочитување на детските потреби, заплашување, строго казнување, омаловажување, недоволно внимание кон неговите мисли, желби и интереси. Овој стил вклучува психолошко казнување на детето, а операционализиран е преку скорот што е добиен од проценката на детето за воспитните постапки на мајката и таткото одделно на соодветната субскала на прашалникот за процена на воспитните стилови (EMBU).

Недоследниот воспитен стил се манифестира преку променливо однесување на родителите од ситуација во ситуација. Тоа придонесува за непредвидливост на нивните реакции и барања, па за ист вид на однесување покажуваат недоследност во своето реагирање. Детето не може да создаде стабилен критериум врз основа на кој ќе ги насочува и корегира своите постапки. Ваквото однесување на родителите речиси секогаш предизвикува невротски пореметувања кај децата. Воспитниот стил недоследност е операционализиран преку скорот што е добиен од проценката на детето за воспитните постапки на мајката и таткото одделно на соодветната субскала на прашалникот за процена на воспитните стилови (EMBU).

Фаворизирањето како воспитен стил се однесува на фаворизирачки однос на родителите кон детето во однос на браќата и сестрите. Тие, кон него имаат посебен пристап и му дозволуваат повеќе работи одколку на другите деца во семејството. Воспитниот стил фаворизирање е операционализиран преку скорот што е добиен од проценката на детето за воспитните постапки на мајката и таткото одделно на соодветната субскала на прашалникот за процена на воспитните стилови (EMBU).

Во истражувањето на интеракцијата помеѓу детето и двата родители се вклучени димензии како контрола и одбивање од една страна, и прифаќање и емоционалност од друга страна. Може да се забележи дека димензиите емоционалност и одбивање влијаат врз облиците на социјалното однесување на детето, што резултира со видлива агресивност. Од резултатите се добива слика дека таткото кој најчесто не е присутен во домот, има игнорирачки однос кон детето, поставува високи барања и дисциплина, мајката која е рамнодушна, не другарски расположена, дистанцирана, тие односи во семејството детето ги перцепира како негативни и тоа влијае врз неговото однесување. Бројните истражувања во светот и кај нас покажуваат дека антисоцијалното однесување, не бирајќи го економскиот статус и општествениот слој се шири епидемски. Многу докази ја подржуваат премисата дека семејната средина најмногу влијае на однесувањето на детето. Оттука семејството како најбитен и најважен фактор за социјализација на детето, за подигање на детето и здрав раст и развој, задоволување на неопходните услови за живот од страна на родителите, битен е и стилот кој го применуваат родителите воспитувајќи го своето дете. Покрај претходните обиди да се даде дефиниција за стиловите, може да се заклучи дека

стилот е збир од средства, односи, комуникација, емоции, карактеристични однесувања кои се условени од воспитната култура на родителот. За потврдување на премисата дека семејната средина влијае врз однесувањето на детето, неодамна е спроведено истражување со кое е испитана врската меѓу негативната семејна средина и агресивното однесување на децата. Во оваа студија се опфатени околу 250 семејства кои имаат 8-годишни деца.¹ При тоа е разгледуван семејниот контекст и агресивното однесување на децата. Подоцна, освен семејството во истражувањето се вклучени и групата врсници, училиштето и пријателите, за да се испита и нивното влијание врз однесувањето на децата. По спроведеното истражување дојдено е до заклучок дека децата кои манифестираа агресивно однесување не растеле со родителите, туку биле одгледувани од страна на тетки или чичковци, баби или дедовци. А фактори кои најмногу придонеле за ваквото однесување, а биле присутни во овие семејства се:

- отсуство на родителите од животот на децата,
- строга дисциплина спроведена само од таткото, но не и од мајката,
- ограничување – толеранција,
- воспитна нееднаквост (двојство во воспитувањето),
- стрес,
- перцепција дека има неправда при распределба на домашните, задолженија;
- слаба почетна предиспозиција за татковство.

Со тоа се потврдува и искажувањето на голем број на експерти дека – *се почнува од семејството*. Според други релевантни истражувања е и истражувањето на тема: Карактеристики на семејната структура и комуникацијата во семејства со деца со пореметување во однесувањето спроведено од: J. Marković, D. Mitrović, S. Ivanović-Kovačević, V. Šobot, J. Srdanović. Со ова истражување се опфатени 30 семејства, карактеристични по тоа што имаат најмалку два сина на возраст меѓу 12 и 18 години, од кои едниот манифестира агресивно однесување, а другиот не. Родителите и детето пополнуваат прашалници, чија анализа треба да ги претстави карактеристиките и структурата во семејството. Резултатите покажуваат дека семејствата ги карактеризираат: функционална кохезивност, низок степен на ригидност, просечно

¹ <http://theparentszone.com>

учество во конфликти, просечно образовно ниво на родителите, висок степен на хаотичност, низок социо-економски статус, лоши родителски вештини, еден од родителите употребува психо-активни супстанции, има психичко пореметување или манифестира насилно однесување меѓу останатите членови на семејството.

Уште пред 20 год. Loeber и Statham (1986)² направиле истражување за поврзаноста на семејството и антисоцијалното однесување кај децата, при што објавиле резултати кои укажувале дека најсилен индикатор за нарушеното однесување се семејните услови.

Loeber и Dishon (1984)³ ја истражувале поврзаноста помеѓу физичката агресија и насилството кај децата, како и агресивноста кај родителите. Резултатите од нивното истражување покажале дека агресивните деца секогаш биле изложени на не адекватна родителска грижа недоволно внимание и во најголем број случаи децата биле изложени на насилно и агресивно однесување од родителите проследено со физичко малтретирање.

Според горенаведената и потврдена хипотеза, може да се објасни и тоа што учениците се наоѓаат во период на адолесценција, насочени се кон врсниците и отфрлувањето на родителите ја поттикнува нивната независност и се насочени кон самостојно барање на решенија, снаоѓање во нови ситуации и сето тоа ја зголемува нивната самостојност и неконтролирано однесување. Од сето ова видливо е значајното влијание на семејните односи како во поединечна смисла така и во заедничкото учество со врсниците. Значи, децата и на адолесцентска возраст, кои односите во семејството ги проценуваат позитивно, засновани на топлина, разбирање и поддршка во учењето, се позадоволни и од училиштето, за разлика од децата кои ги доживуваат односите во семејството како занемарувачки, ладни и без поддршка. За оваа возраст, повеќе пати се истакна оправданоста од избор на најдобар другар во одделението, односно квалитетното другарство со најдобриот другар значајно влијае на задоволството на детето од училиштето.

² Boulet, D. Institut za drustvena istrazivanja u Zagrebu, 2008g

³ Исто

▪ Посебни хипотези

Б. Агресивност и релевантни варијабли

Б1. Учениците со различен пол се разликуваат во однос на степенот на агресивност

Оваа хипотеза не се потврди на ниво 0.05, па дури и за разлика од очекуваното женските деца се оние кои во поголема мера манифестираат агресивно однесување.

Резултатите покажуваат дека учениците од машки и женски пол статистички не се разликуваат во однос на манифестирањето на агресивноста и ако очекувано е машките ученици да покажуваат повисока агресивност.

Според многу истражувања се очекува да се добие дека машките манифестираат поголема агресивност од женските. Постојат исто така многу истражувања кои го истражувале агресивното однесување. Резултатите од некои истражувања оделе во прилог на вродената природа на агресивното однесување, некои пак укажуваат на агресивноста како на научено социјално однесување, а пак некои истражувања биле правени со цел да се утврди дали припадниците на машкиот пол се поагресивни од припадничките на женскиот пол и обратно.

Истражувањата кои биле вршени во шеесетите години покажале дека деликвентното однесување се јавува невообичаено често меѓу пациентите од машки пол кај кои постоеле хромозомски аномалии. Се покажало дека агресивното однесување било поврзано со присуство на еден екстра Y хромозом кај машките (наместо 46 хромозоми овие машки имале 47 хромозоми). Тоа сугерира дека дополнителниот Y хромозом кај машките доведува до антисоцијално однесување но не е разјаснет механизмот на

делување на хромозомските аберации на однесувањето. Меѓу најверојатните хипотези е онаа според која хромозомската аберација доведува до промени во нервниот систем (претерана иритабилност на нервниот систем, недоволна развиеност на кората на големиот мозок) што има за последици слабеење на инхибиторниот механизам на агесијата (Hrnjica S., според Lazaroski, 1997, str.88).

Во докажувањето на значењето на учењето за стекнување на агресивно однесување Бандура се повикува на многубројни антрополошки податоци според кои агресивноста не е во сите култури типичен одговор на фрустрација. Дека постојат разлики во однесувањето на припадници на различни културни заедници потврдуваат и наведуваните податоци од Маргарет Мид (Mead M., според Lazaroski, 1997, str.107) за разликите во однесувањето на припадниците на племето Арапеш и припадниците на племето Мундугумор (физички меѓусебно слични племиња од Нова Гвинеја). Арапешите се одликуваат со кооперативност, подготвеност за меѓусебно помагање, чувство на одговорност, толерантност. Припадниците на племето Мундугумор се истакнуваат како кавгаџии, склони на непријателски акти кон другите членови на племето, изразито компетитивни и агресивни. Мид коментира дека меѓу тие племиња има значајни разлики во начинот на организирањето на животот од кој напоредно следат и разлики во карактеристиките на личноста.

Постојат и други истражувања кои наведуваат дека за разлика од женските кај машките почесто се јавуваат отворени облици на агесија, вклучувајќи и физичко насилство. (Maccoby i Jacklin, 1974.; Withing i Withing, 1975.; Hyde, 1984., spored Maccoby i Jacklin, 1980).

Lansky, Crandall, Kagan i Baker (1961), заклучиле како машките адолесценти повеќе се подготвени да ја признаат својата поголема агресивност во споредба со девојките. Тоа е поради, тоа што од машките се очекува повеќе да се зафатени со развојот на сопствената автономија и независност (до која што доаѓаат, покрај останатото и со употреба на агесија), додека пак девојките повеќе се преокупирани и анксиозни во поглед на желбата за припаѓање и прифаќање од страна на групата.

Разлики во агресивноста се објаснува со тоа што женските физичката агресивност, односно агресивноста насочена кон другите ја доживуваат како губиток на

самоконтрола, додека пак машките за агресивното однесување сметаат дека истото е нужно за воспоставување контрола над другите. Жените имаат посилено чувство на вина и анксиозност после агресивната постапка, што се поврзува со свесноста дека на некоја особа и е предизвикана одредена штета, но и дека постои опасност за тој што ја предизвикал истата. Се смета дека тоа чувство на страв и вина, го инхибира нивното агресивно однесување и најчесто во вакви случаи женските агресивности ја насочуваат кон себе и применуваат различни самоказнувачки начини. (Bandura, 1973.; Mischel, 1970.; Maccoby i Jacklin, 1974.; Buss i Brock, 1963., според Plavljani, 1984).

Проучувањата на половите разлики во агресивните поведенија кај децата покажуваат дека момчињата се повеќе агресивни од девојчињата. Но кога се разгледуваат другите форми на агресивност (вербалната или индиректната), наодите не се еднозначни. Или не се добиле разлики меѓу момчињата и девојчињата, или девојчињата биле поагресивни (Feshbach, според Шкарик, 2002, стр.153). Во други испитувања момчињата покажале повеќе отворена, а девојчињата прикриена, индиректна агресивност (Brodzinsky and al., според Шкарик, 2002, стр.153). Во ова истражување не е добиено дека постои разлика во полот за манифестирање на агресивно однесување, што значи Б1 хипотезата која гласаше дека учениците со различен пол се разликуваат во однос на степенот на агресивност не се потврди. Денес, со брз ритам на живот, со самото тоа и појава на стрес и напнатост, не зависно од полот машко/женско, и едните и другите во зависност од положбата во која се наоѓаат, организацијата на секојдневните активности, времето поминато во семејството и надвор од него, начинот на размислување и толкување, влијание на други фактори, разликите кои ги имаат во карактеристиките и цртите на личноста може да придонесе и едните и другите исто да манифестираат агресивно однесување без разлика на полот на кој што припаѓаат.

Б2. Постојат разлики помеѓу учениците кои потекнуваат од семејства со различен социо-економскиот статус во однос на агресивност кај учениците.

И оваа хипотеза не се потврди на ниво 0,05. Очекувано е дека учениците кои потекнуваат од семејства со понизок социо-економски статус да манифестираат поагресивно однесување, но во овој случај не се разликуваат меѓу себе.

Со цел да се испитаат разликите меѓу учениците со различен социо-економски статус во однос на агресивноста пресметана е АНОВА. Резултатите од табела 10 покажуваат дека не постојат статистички значајни разлики меѓу учениците со различен социо-економски статус во однос на степенот на агресивност. Бројните истражувања во светот и кај нас покажуваат дека антисоцијалното однесување, не бирајќи го економскиот статус и општествениот слој се шири епидемски. Често се става акцент на социо-економскиот статус на личноста кога и да се говори за различното однесување, агресија, култура, се зема во предвид како фактор – предизвикувач. Во сите земји постои поделба на населението според моќта но тој процент е различен од земја до земја. По периодот на транзиција во Македонија се зголеми бројот на сиромашно население, а почна да опаѓа бројот на богатите. Нашата земја е типичен пример за нееднаквата распределба на моќта и власта. Секој поединец на свој начин стекнува богатство без разлика дали е тоа легално или нелегално. Поседувањето на богатство ги рангира луѓето кон повисоките слоеви и со тоа стекнуваат посебно место во социјалната структура.

Едно истражување вели дека нашиот мозок различно реагира кон другите во зависност од тоа како гледаме на нивниот статус. Истражувањето открива дека луѓето кои на себе гледаат како на луѓе со висок статус имаат поголема мозочна активност отколку оние кои се сметаат за еднакви со другите. Истражувачите велат дека ова однесување е одредено според тоа како луѓето гледаат на другите во нивната околина. Дваесет и тројцата испитаници кои имале различен социјален статус, примале информации за луѓе со повисок и понизок статус.

Тимот на истражувачи користел магнетна резонанца за да ја измери активноста на пределот на мозокот задолжен за наградување. Луѓето кои себеси се сметале за членови на општеството со повисок социо-економски статус покажале поголема мозочна активност кога слушале за луѓето кои биле со повисок социјален статус, додека пак оние со понизок статус повеќе реагирале кога слушале за лицата со понизок социјален статус. Доктор Каролина Зинк од Националниот Институт за ментално здравје на САД, вели:

„Начинот на кој комуницираме и се однесуваме со луѓето многу често е предодреден од нивниот социјален статус, па затоа, податокот за социјалната положба на луѓето за нас претставува важен податок.“ „Исто така, вредноста што им ја даваме на луѓето според нивниот социјален статус зависи од нашиот сопствен социјален статус.“ Таа додава дека социо-економскиот статус не се базира само на парите, туку може да вклучува и фактори како што се постигнувањата и навиките на луѓето. Доктор Џејн Мекартни, психолог и член на Британската асоцијација за психологија, вели:

„Првите проценки се навистина важни за секој, без разлика дали станува збор за статусот, изгледот или парите.“ „Тука станува збор за тоа како решаваме дали една личност има ист статус како нас, и што треба да направиме ако знаеме дека имаме ист статус и како да процениме каква улога би играле тие во нашиот живот.“⁴

Со ова Б2 хипотезата која гласеше дека учениците со различен социо-економски статус се разликуваат во однос на степенот на агресивност не се потврди. Што би го споредиле со изјавата на Д-р. Каролина Зинк дека социо-економскиот статус не се базира само на парите, туку може да вклучува и фактори како што се постигнувањата и навиките на луѓето. Па во ова истражување се докажа дека и манифестирањето на агресивно однесување не зависи од социо-економскиот статус.

Сиромаштијата е во релација со бројни физички и психо-социјални проблеми што се јавуваат кај децата и адолесцентите. Драстични економски промени генерираат деца со тешко однесување, а економската депривација на семејството како вистински извор

⁴ <http://www.psiha.com/>

на фрустрации, најчесто води кон агресивно однесување на најмладите (Braithwaite, 1981; Gold, 1987; Rutter & Giller, 1984). Родителите кои заработуваат помалку, често манифестираат чувство на немоќ и недостиг од влијание врз социјалниот живот на детето, за разлика од оние кои заработуваат просечно или над просечното, според ова истражување.

Спроведено е истражување во кое биле следени деца од предучилишна возраст до трето одделение, а кои доаѓаат од семејства со низок социо-економски статус. При истражувањето е заклучено дека сиромаштијата, сама за себе, односно нискиот социо-економски статус, директно не придонесува за нарушување во однесувањето кај децата. Она што влијае се социјализаторските медијатори (медијатори на социјализација) кои се условени од социјалната средина и продукт на т.н. социо-економски стрес, а го одредуваат начинот на социјално однесување. Иако многу објавени истражувања укажувале дека сиромаштијата во едно семејство не мора да значи појава на нарушено однесување кај децата, сепак се покажа дека сиромаштијата е најчест фактор за различни социјални проблеми, како што се образование, финансии, вработеност, кои пак водат кон нарушено однесување кај децата.

Б3. Постојат разлики помеѓу учениците кој потекнуваат од различно место на живеење во однос на агресивност кај учениците.

И оваа хипотеза не се потврди на ниво 0,05. Учениците кои потекнуваат од град манифестираат поагресивно однесување, но во овој случај тоа не е статистички значајно.

Со цел да се утврди дали учениците со различно место на живеење се разликуваат во однос на агресивноста направен е t-тест за значајност на разлики. Резултатите покажуваат дека учениците од градска и селска средина статистички не се разликуваат во однос на манифестирањето на агресивноста.

Иако постојат одредени разлики според местото на живеење, начинот на живот, средината, работата, оддалеченоста, во ова истражување не се потврди дека може да влијаат и се фактори за појава на агресивно однесување. Но според некои други истражувања, родителите од различни социјални класи покажуваат разлики и варијации во воспитните стилови. Направено е испитување за утврдување на разликите во воспитувањето меѓу мајките од урбани и рурални средини и дојдено е до заклучок дека кај мајките од рурални средини постои згрижувачка зависност (Steh, Saksena & Srivastava, 1978; Bhogle, 1983), но исто така се попопустливи. Родителите од урбаните средини од семејствата со повисок социо-економски статус им даваат на децата повеќе задолженија, со што членовите на семејството стануваат понезависни (Seymore, 1976). Резултатите кои се претставени на табела 11 и Графикон 10 не ја потврдија Б3 хипотезата.

Б4. Постојат разлики помеѓу учениците кои потекнуваат од функционални и дисфункционални семејства во однос на агресивност кај учениците.

И оваа хипотеза не се потврди на ниво 0,05. Очекувано беше учениците кои потекнуваат од дисфункционално семејство да манифестираат поагресивно однесување, но во овој случај тоа не е статистички значајно.

Со цел да се утврди дали учениците кои потекнуваат од различни семејства (функционални и дисфункционални) се разликуваат во однос на агресивноста направен е t-тест за значајност на разлики. Семејството е основен фактор за интегрален развој и правилно воспитување на детето. Но, тоа не е секое семејство. Семејство во кое има несогласувања и физички пресметки и во кое атмосферата е затворена и се наоѓа на ниско морално ниво има обратно дејство на децата. Тоа може поразно да делува на нив и тие да станат деструктивни личности. Често во некои истражувања се докажува дека дисфункционалното семејство е причина за појава на агресивно однесување на децата, за разлика од функционалното семејство. Голем број

психолошки истражувања покажуваат дека пореметувањата во однесувањето кај децата се резултат на неадекватната средина на живеење т.е. семејството во кое живеат. Направено е истражување со кое се покажуваат основните фактори кои влијаат на пореметување во однесувањето – асоцијално, антисоцијално однесување, агресивност. Предмет на истражување се 64 деца кои претставуваат проблем за социјалната средина. Групата се состои од: 24 момчиња на возраст од 9 - 14г. 24 девојчиња од 9 до 18г. 11 момчиња од 13 – 18г. и 5 девојки над 16 години. Во психолошко-психијатриската литература, детскиот психолог Ејер, вели дека во 83% од случаите, виновно е дисфункционалното семејство, во некои истражувања овој процент се однесува дури на 90% од испитаниците. Во оваа група, родителите на 64% од децата-испитаници припаѓаат на пониските социјални слоеви и работат на помалку атрактивни работни места. При анализа на семејството, дури 85% од децата рекле дека живеат само со еден родител (поради развод или смрт), а останатите 15% иако живеат во потполни семејства, сепак тие се дисфункционални. Во повеќето семејства утврдено е дека има: тепачки, караници и алкохолизам, а во дел од нив таткото е претерано авторитарен. Помала група се оние деца чии родители се разведени. Секое пореметување на односите делува негативно на развојот на личноста. Што значи дека и самата атмосфера на нетрпеливост и нехармонични односи делувала негативно и пред разводот што пак докажува дека исто толку децата се однесуваат агресивно-социјално неприфатливо и во непотполни семејства и во дисфункционални семејства.⁵

На територија на Босна и Херцеговина е направено истражување на тема „Причини, услови и феномен на нарушено однесување и семејството“. Поконкретно, истражувањето било направено во Бања Лука, од страна на М. Матијевич, во ноември 2007 год. Предмет на истражување биле ставовите кои ги имале добрите ученици во споредба со ученици кои покажувале нарушено однесување. Цел на истражувањето било да се согледа дали ставовите се позитивни или негативни спрема деца со нарушено однесување.

При истражувањето се тргнало од главната хипотеза дека ставовите на испитаниците спрема учениците со нарушено однесување се позитивни. Од

⁵ Камчева, Тања, Поврзаноста на нарушувањето на однесувањето на децата и условите за живот во семејството-Магистерски труд, Штип, Јуни, 2011г

методологијата, користена е метода на теориска анализа и сервеј метода, а од техниките – анкетање, со инструмент – анкетен лист. Тој се состоел од 20 прашања приспособени според проблемот на истражувањето.

Резултатите од ова истражување покажале дека повеќе од 95% испитаници сметаат дека во нивна близина има деца со нарушено однесување и знаат дека тие деца потекнуваат од семејства со нарушени односи. Најголемиот број испитаници сакале да се дружат со тие ученици или пак морале да се дружат ако се во нивно друштво. Во делот за тоа како гледаат на решавањето на проблемот и нудење можно решение давале најголема предност на семејството, потоа стручните лица од училиштето, а сметале дека општествените институции не водат доволно грижа за овој проблем.⁶

Во Хрватска е направено истражување на тема „Карактерот на семејната структура и комуникацијата со деца кои покажуваат нарушено однесување“.

Истражувањето го направиле Јасмина Маркович, Валентина Шобот, Јелена Срџановичи, Драган Митрович, во 2008 год. Биле опфатени 30 семејства кои имале две деца кои биле на возраст од 12 до 18 години, при што едното дете покажувало нарушено однесување, а другото не. Целта на истражувањето е да се утврди карактерот на семејството и условите за живот во него, каде едното дете е со нарушено однесување, а другото дете не. Се користеле прашалници за пополнување од страна на родителите и од страна на двете деца посебно. Резултатите на истражувањето покажале дека семејствата биле: функционални, кохезивни, просечно и нормално конфликтни, со просечно образовно ниво на родителите, но со висок степен на хаотичност, низок социо-економски статус и речиси во секое семејство еден од родителите покажувал или имал девијантно однесување.⁷

Понатаму, повторно во Хрватска, Лилјана Микшај - Тодоровиќ, Невен Рицијаш и проф. д-р Младен Сингер, направиле исто така истражување на тема „Разликите во семејните односи и малолетничката деликвенција, од аспект на нарушени односи во

⁶ Prof.dr.Mile Matijevic, Uzroci,priliki i fenomen poremećenog ponasanja i porodica2007:Istrazivanje

⁷ Karakteristike porodicne structure i komunikacija, Istrazivanje2008g

семејството. Ова истражување било проект на Министерството за наука и култура на Хрватска, а било спроведено во 2006 г. Целта на истражувањето е да се утврдат разликите во семејните односи кај малолетни деликвенти, со оглед дека семејството покажувало облици на нарушени односи. Проблем на истражување било да се утврди дали постои статистички значајна разлика помеѓу варијаблите: семејна структура, социо-економски статус и социопатолошки појави во семејството. Резултатите од истражувањето покажале дека главната хипотеза се потврдила.

Според неа семејството со нарушени односи има значајно неповолно влијание врз однесувањето на децата и појава на нарушено и деликвентно однесување. Ова истражување во Хрватска одиграло важна улога во примарната превенција на нарушеното однесување на децата.⁸

Во ова истражување кое е спроведено не ја потврдија Б4 хипотезата, дека постојат разлики помеѓу учениците кои потекнуваат од функционални и дисфункционални семејства.

Резултатите од табела 11 и Графикон 10 не ја потврдија Б4 хипотезата.

ПРАКТИЧНИ ИМПЛИКАЦИИ ОД НАОДИТЕ

Пореметеното однесување меѓу учениците и причините кои доведуваат до вакви форми на однесување интензивно се проучуваат во последните години бидејќи одделни видови на пореметено однесување меѓу учениците добиваат некои нови димензии, а се случува да завршуваат и трагично. Истражувањата на оваа тема треба

⁸ Razlike u obiteljskim prilikama maloljetnih delikvenata I poremećenost odnosa u obitelj, Istraživanje, 2006g

да послужат да се создадат услови за квалитетно растење на децата во семејството и да се поттикнат прифатливи образци на однесување, а училиштето да стане сигурно место за сите ученици.

Ова истражување е спроведено со цел да се изработи магистерски труд и може да претставува поттик за некои идни истражувања на овие многу сложени проблеми. Некои ограничувања и слабости во нашето истражување можеби ќе инспирираат и поттикнат некои други исти или слични истражувања. Исто така, може да се истражува поврзаноста на пореметеното однесување и дисфункционалноста на семејството во основно училиште тргнувајќи од поинаква концепција и со користење на други техники и методи.

Да се работи со учениците на развивање позитивна слика за себе, да се унапредува здравата комуникација во училиштето и семејството, јасно да се истакнува ставот за неприфаќање на насилството се многу важни активности кои би можеле превентивно да влијаат на намалување на пореметеното однесување меѓу учениците во основното училиште.

До денеска постои голем број на истражувања, но и понатаму не е потполно разјаснета етиологијата на пореметеното однесување, а уште е посложено да се спречи оваа појава. Пореметеното однесување се јавува во сите аспекти од животот на личноста, почнувајќи од семејството, преку училиштето се до слободното време, а најподложни на пореметено решавање на проблемите се сметаат младите кои се во процес на созревање и формирање на идентитет и животни ставови. Сите сегменти на општеството мора да го согледаат пореметеното однесување на децата како сериозен општествен проблем на чија појава во голема мера влијае општата атмосфера во семејството, ставовите на родителите кон детето, како и самопочитувањето. Превентивно дејствувајќи на спречувањето на насилство меѓу децата ќе им помогнеме и на жртвите.

Училиштето за да влијае превентивно потребно е да развие програма за работа со родителите и програма за работа со учениците. Во работата со учениците потребно е да се дизајнира програма за развивање на комуникациските вештини и да им се даде

јасна и цврста поддршка на општествените вредности работејќи особено на градење на емоционален однос кон нив.

Истражувањата во светот во последниве години, се повеќе се насочени кон лонгитудинално следење на децата кои манифестираат пореметено однесување и нивното понатамошно прилагодување.

Еден од методолошките проблеми на ова истражување може да биде и тоа што резултатите се темелат на самопроценка на децата. Во идните истражувања би можеле да се вклучат и други мерки кои би придонеле за објективноста, како што се набљудување на децата во природни услови, како и проценка на деца со посебни потреби.

7. РЕЗИМЕ

Ова истражување е спроведено со цел да се изработи магистерски труд и може да претставува поттик за некои идни истражувања на овие многу сложени проблеми. Целта на ова истражување беше да се утврди - дали родителските стилови на воспитување влијаат врз степенот на агресивност кај учениците. За добивање на потребните податоци беа користени два прашалника: Тест - ЕМБУ скалата - за проценување на воспитните ставови на родителите и тест за мерење на агресивноста. **ЕМБУ скалата е наменета за проценување на воспитните ставови на родителите од страна на своите деца.** Оваа скала од ликтеров тип ја сочинуваат 64 ајтеми, формулирани во облик на тврдења со четири члена скала на избор. Конструирана е од шведскиот истражувач Перис (Перрис), а адаптирана од Ариндел (Аринддел) во 1983 година. Адаптираната верзија која е користена во ова истражување, содржи 5 субскали: *емоционална топлина, отфрлање, презаштитување, фаворизирање на детето и недоследност.*

Тестот на агресивност чии автори се професорите Константин Момировиќ, Петар Косиќ и Анкица Хошек, се состои од два теста. Едниот ја испитува агресивноста која е насочена кон внатре, т.е. кон себе, а другиот тест ја испитува агресивноста насочена кон надворешниот свет, т.е. кон другите. Двата теста всушност се скали од Ликертов тип. Секоја скала ја сочинуваат по 40 тврдења со петточлен избор: 1. сосема неточно; 2. прилично неточно; 3. не сум сигурен; 4. прилично точно; 5. сосема точно.

Испитаникот одговара на тој начин што го заокружува соодветниот број после секое тврдење, во зависност од тоа во која мерка тоа тврдење се однесува на него. Резултатите се обработени со следниве статистички постапки: аритметичка средина (M) и стандардно отстапување (SD) за истражувачките варијабли и Пирсонов коефициент на корелација за проверка на поврзаноста на воспитните стилови на родителите и агресивноста кај учениците од средно училиште.

Истражувањето беше спроведено во средното училиште “Мирко Милески” во Кичево, и ги опфати учениците од четвртта година, односно учениците од три паралелки (60 испитаници).

Примерокот на ова истражување е пригоден, формиран од испитаници кои се на располагање и кои се мотивирани да учествуваат во истражувањето. Предметната популација ја сочинуваат сите ученици во средните училишта во земјава, а достапната популација се ученици од четвртта година во средното училиште во Кичево. Со ова истражување и добиените резултати од него, ќе се обидам да дадам преглед на сегашната состојба, односно колку е застапено агресивното однесување кај учениците и од што е поттикнато истото. Со тоа ќе се добијат и податоци со кои ќе може да се санираат одредени проблеми кои дејствуваат врз однесувањето, исто и потреби за развивање и подобрување на одредени карактеристики, со цел намалување на агесијата кај младите/учениците. Со истражувањето се добиени следниве резултати:

- Овие податоци **ја потврдија** A1 хипотезата која се однесуваше на поврзаноста на родителските стилови на мајката и агресивноста кај учениците.
- Овие податоци **ја потврдија** A2 хипотезата која се однесуваше на поврзаноста на родителските стилови на таткото и агресивноста кај учениците.

Посебни хипотези

- B1 хипотезата која гласаше дека учениците со различен пол се разликуваат во однос на степенот на агресивност **не се потврди**.
- B2 хипотезата која гласеше дека учениците со различен социо-економски статус се разликуваат во однос на степенот на агресивност **не се потврди**.
- B3 хипотезата која гласаше дека постојат разлики помеѓу учениците кој потекнуваат од различно место на живеење во однос на агресивност кај учениците **не се потврди**.

- Б4 хипотезата која гласаше дека постојат разлики помеѓу учениците кој потекнуваат од функционални и дисфункционални семејства во однос на агресивност кај учениците **не се потврди**.

Можноста за генерализирање на резултатите е ограничена заради големината на примерокот од испитаници. За нивна поширока генерализација потребно е да се направи истражување со кое би биле опфатени поголем број на ученици од предметна настава и од различни училишта. Пореметеното однесување меѓу учениците и причините кои доведуваат до вакви форми на однесување интензивно се проучуваат во последните години бидејќи одделни видови на пореметено однесување меѓу учениците добиваат некои нови димензии, а се случува да завршуваат и трагично. Истражувањата на оваа тема треба да послужат да се создадат услови за квалитетно растење на децата во семејството и да се поттикнат прифатливи образци на однесување, а училиштето да стане сигурно место за сите ученици.

Ова истражување е спроведено со цел да се изработи магистерски труд и може да претставува поттик за некои идни истражувања на овие многу сложени проблеми. Некои ограничувања и слабости во нашето истражување можеби ќе инспирираат и поттикнат некои други исти или слични истражувања. До денеска постои голем број на истражувања, но и понатаму не е потполно разјаснета етиологијата на пореметеното однесување, а уште е посложено да се спречи оваа појава. Пореметеното однесување се јавува во сите аспекти од животот на личноста, почнувајќи од семејството, преку училиштето се до слободното време, а најподложни на пореметено решавање на проблемите се сметаат младите кои се во процес на созревање и формирање на идентитет и животни ставови. Сите сегменти на општеството мора да го согледаат пореметеното однесување на децата како сериозен општествен проблем на чија појава во голема мера влијае општата атмосфера во семејството, ставовите на родителите кон детето, како и самопочитувањето. Истражувањата во светот во последниве години, се повеќе се насочени кон лонгитудинално следење на децата кои манифестираат пореметено однесување и нивното понатамошно прилагодување.

Еден од методолошките проблеми на ова истражување може да биде и тоа што резултатите се темелат на самопроценка на децата. Во идните истражувања би

можеле да се вклучат и други мерки кои би придонеле за објективноста, како што се набљудување на децата во природни услови, како и проценка на деца со посебни потреби.

8. ЛИТЕРАТУРА

- Ajdukovic, M. (1996). *Social skills self-report questionnaire for students, Evaluation report, School Based health and Peace Initiative*, Zagreb: Unicef and Care
- Aronson, E., Wilson, T.D., Akert, R.M. (2002). *Social psychology*. NJ: Prentice Hall, Upper Saddle River
- Asher, S.R., Humel, Sh. Renshaw, P.D. (1984). *Loneliness in Children*, Child Development
- Asher, S.R., Parker, J.G. (1989). *Significance of Peer Relationship Problems in Childhood*, vo Schneider, B.H. Nadel, A.J. Weissberg, R.P: *Social Competence in Developmental Perspective*, kluwer Academic Publishers
- Billi, V. (1999). *Agresivnost mladi I mogucnost pomoci obnoven zivot*
- Boyd, A. G. (1992). *When You Grow Up In Dysfunctional Family* Mudrashram Institute of Spiritual Studies
- Dacey, J. & Kenny, M. (1994). *Adolescent development*. Brown & Benchmark Publishers, Dubuque
- Dekovic, M. (1991). *The Role of Parents in the development of Child's Peer Acceptance*, cip-gegevents koninklijke bibliotheek, Den Haag
- Dekovic, M. Janssens, J. (1992). *Parents Child-Rearing Style and Child's Sociometric Status*, *Developmental Psychology*
- Delibasic, R. (1993). *Porodica u ostvarenju vaspitne funkcije*. Institut za socijalnu politiku, Beograd
- Graham, S. Hoehn, S. (1995). *Childrens Understanding of Aggression and withdrawal as Social Stigmas-An Attributional Analysis*, *Child Development*
- Hartup, W.W., Lieshout, C. (1995). *Personality Development in Social Context*, *Annual Review Psychology*
- Ilić, M. (2010). *Stilovi porodicnog vaspitanja*, Норма Часопис за теорију и праксу васпитања и образовања 3/2008 Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет Сомбор

- Jankovic J. (2008) Obitelj u fokusu, Zagreb
- Klajn, M. (1991). *Uspeshan roditelj. Narodna biblioteka, Srbija, Beograd*
- Koler-Trbovič, N. (2004), Poremecaj u ponasanju dece i mladih, Zagreb
- Lansky, L.M., Crandall, V.J., Kagan, J. & Baker, C.T. (1961). Sex differences in aggression and its correlates in middle-class adolescents. *Child Development*
- Maccoby, E.E. & Jacklin, C.N. (1980). Sex differences in aggression: A rejoinder and reprise. *Child Development*
- McAdams, C. R. III & Foster, A. V. (2007). Dysfunctional Family Structures
- Milanovic, A. (2004). Povezanost razlicitih vrsta agresivnosti I sociometriskog statusa kod djece osnovnoskolske dobi. Diplomaska rabota, Filozofski fakultet, Zagreb
- Milosavljević, B. (2001). Uvod u socijalnoj psihologiju. Banja Luka: Univerzitet u Bnajoj Luci, Filozofski fakultet
- Rot, N. (1994) *Osnovi socijalne psihologie*. Beograd: Zavod za ucebници i nastavni sredstva
- Stefanovic-Stanoevic, T. (2006). *Partnerska afektivna vezanost I vaspitni stilovi*, Nis: Filozofski fakultet
- Todorovic, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja I samopostovanje adolescenata*, Nis: Filozofski fakultet
- Vasta, R., Haith, M. M. & Miller, A. (1998). *Dječja psihologija. Jastrebarsko: Naklada Slap*
- YounissJ., and Smollar, J., (1985). Adolescent Relationships with Mothers, Fathers and Friends, University of Chicago Press, Chicago
- Zuzul, M. (1989). *Agresivno ponasanje-Psihologiska analiza Radna zajednica republike konferencije sa veza socijalisticke omladine, Hrvatske, Zagreb*
- Ангеловска, Е. (2009). Поврзаноста на воспитните стилови на родителите со рубиновите компоненти на љубовта кај средношколците. Скопје: Филозофски факултет, (Дипломска работа)
- Димитријоска, С. (2009). Социјална работа со малолетници сторители на кривични дела, Скопје

- Димоска, Н. (2011). *Социјалната работа во спроведувањето на постапката за мирене на брачните другари*, Скопје: Филозофски факултет, (Дипломска работа)
- Жоглев, З. *Социологија на образованието*, Универзитет "Св.Климент Охридски", Педагошки факултет, Битола
- Јавна установа, Заковд за социјални дејности, (2007). *Стручно-методолошки упатства и прирачници*, Скопје
- Јанаков, Б. (2011). *Основи на персонологијата*, Скопје
- Керамичиева, Р. (1996). *Психологија во образованието и воспитуанието*, Просветно дело, Скопје
- Копровски, Љ. Петровски, Б. (1985). *Педагогија*, Филозофски факултет, Скопје
- Котева-Мојсовска, Т. (2006). *Семејното воспитување и социјалното однесување на децата*, Скопје
- Лазороски, Ј. (1997). *Агресивно и просоцијално однесување*, Скопје и Мелбурн: матица Македонија
- Мурџева-Шкарик, О. (2002). *Психологија на радом*. Скопје СОЖМ, Женски центар на Р.М
- Мурџева-Шкарик, О. (2004). *Развојна психологија*. Скопје: Филозофски факултет
- Мурџева-Шкарик, О. (2009). *Психологија на детството и на адолесценцијата*, Скопје: Филозофски факултет
- Петреска-Бешка, В. (1996). *Како се пишува извештај за спроведено емпириско истражување*. Скопје: Малинска
- Петреска-Бешка, В. Кениг, Н. (2011). *Како се пишува извештај за спроведено емпириско истражување*, Скопје: Филозофски факултет
- Петровска, С. (2009). *Семејството и воспитуанието на децата*, Штип
- Петроска – Бешка, В. (1999). *Анкетирање*. Скопје: Универзитет „Св.Кирил и Методиј“ – Филозофски факултет
- Поповски, М. (2005). *Просоцијално однесување*. Скопје: Филозофски факултет
- Стаменкова-Трајкова, В. (1995). *Психологија*, Скопје
- Трајковски, Д. Сланинка-Динева, М. (2003). *Детска заштита во Република Македонија*, Скопје

Интернет адреси:

- <http://www.psihologijans.org/godisnjak 2004.pdf>
- <http://www.psihologijans.org/godisnjak 2005-6.pdf>
- <http://www.kidscount.com.au/macedonian/chapter08.asp>
- <http://www.kidscount.com.au/macedonian/chapter25.asp>
- <http://www.kidscount.com.au/macedonian/chapter09.asp>
- <http://www.kidscount.com.au/macedonian/chapter13.asp>
- <http://www.fb.uklo.edu.mk/aktivnost%20Dragana/agresija%20psihopatologia.pdf>
- www.preventus.mk
- www.365.com.mk
- <http://www.ncbi.nlm.gov/pumbed/10611781>
- <http://www.psihologijans.org/godisnjak 2005-6.pdf>
- <http://www.psihologijans.org/godisnjak 2004.pdf>
- <http://theparentszone.com>
- <http://www.psiha.com/>

9. ПРИЛОЗИ

ПРАШАЛНИК

Прашалникот што се наоѓа пред Вас е анонимен, а податоците кои ќе бидат добиени ќе се употребат за истражувачки цели.

Нема точни и неточни одговори. Заокружете го оној одговор за кој мислите дека најмногу се однесува на Вас.

Откако ќе завршите со прашалникот, Ве молам проверете дали сте одговориле на сите прашања.

Однапред Ви Благодарам !!!

Пол	а) машки	б) женски
Приходи во домаќинство	а) од 7.000 до 15.000	б) од 15.000 до 25.000 в) над 25.000
Место на живеење	а) Град	б) Село
Вашето семејство е:	а) Функционално	б) Дисфункционално

ПРИЛОГ 1.

Овај прашалник ги испитува воспитните стилови во семејството.

Ој прашалник ги испитува воспитните стилови во семејството. Кога ќе кажеме **семејство** мислиме на Вашите родители или старатели, т.е. луѓето кои Ве подигнале и питале. Ваша задача е да процените колку секое тврдење се однесува на Вашите мајка и татко. Ставете го знакот „X“ под оној одговор кој е најсоодветен за Вашата мајка, знакот „Y“ под одговорот најсоодветен за Вашиот татко. Доколку по Ваша проценка родителите постапуваат на ист начин, означете истовремено и со „X“ и „Y“. Обидете се да одговорите искрено.

БЛАГОДАРАМ НА СОРАБОТКАТА.

	Мајка				Татко			
ТВРДЕЊА	не, никогаш	да, но ретко	да, често	да, речиси секогаш	не, никогаш	да, но ретко	да, често	да, речиси секогаш
1а. Ми беше тешко да им угодам на моите родители, мајка ми од мене очекуваше едно, а татко ми друго.								
2а. Моите родители меѓу себе имаа несогласувања околу тоа што ми е дозволено,								

а што не ми е.								
3а. Се случувало моите родители да не го исполнат ветувањето што ми го дале.								
4а. Имав чувство дека моите родители всушност не знаат што сакаат од мене.								
5а. Се случувало да не знам како моите родители ќе реагираат на тоа што сум го направил/а.								
6а. Се случувало моите родители да имаат свои проблеми (на работа, дома и сл.) и затоа да бидат лути и нерасположени кон мене.								
7а. Кога родителите беа добро расположени ми дозволуваа								

работи кои вообичаено не сmeeв да ги правам.								
---	--	--	--	--	--	--	--	--

	Мајка				Татко			
ТВРДЕЊА	не, никогаш	да, но ретко	да, често	да, речиси и секогаш	не, никогаш	да, но ретко	да, често	да, речиси секогаш
1. Мислам дека родителите ми се мешаа во сè што правам.								
2. Моите родители со зборови и дела покажуваа дека ме сакаат.								
Родителите ме разгалија век во споредба со ите браќа и сестри.								
Моите родители подолго еме одбиваа да зборуваат мене кога ќе направев што што не треба.								
Родителите ме казнуваа за ситници.								
Родителите се обидуваа влијаат врз мене за да анам некој многу важен век.								
Мислам дека барем дниот од моите родители каше да бидам инаков/ва.								

Родителите ми овозможуваа работи кои на моите браќа и сестри не им овозможувале.								
Кога ќе направев некоја грешка, татко ми ме упост сè се средуваше и ме молеа колку ги замолев родителите за прошка.								
1. Родителите сакаа да ми покажат што треба да се понашам и како да ги гледам.								
2. Имам чувство дека моите родители повеќе ги сакаа моите браќа и сестри.								
3. Моите родители кон мене се однесуваа неправедно (лошо) во споредба со моите браќа и сестри.								
4. Се случувало родителите нешто да ми кажат бранат од страв дека нешто лошо може да ми се случи, а истото тоа да им го дозволат на моите браќа и сестри.								
5. Се случувало да ме третираат како дете и да ме понижуваат во присуство на други луѓе.								

1. Моите родители водеа ижа за тоа што правам јас вечер.								
2. Кога нешто лошо ќе ми гнеше, чувствував дека родителите се обидуваат да се смират и охрабрат.								
3. Родителите физички ме знуваа повеќе отколку го било потребно.								
4. Родителите ми се лутеа отколку не имагав дома како што ми ило кажано.								
5. Моите родители беа жни или на друг начин се идуваа да ми покажат ка лошо сум се днесувал/а, така што имав вство на вина.								
6. Чувствував дека е шко да се доближам до ите родители.								
7. Се случуваше моите дителите да им скажуваат на другите што м кол/рекла,направил/ла ка што се чувствував страмен/а.								
8. Чувствував дека родителите ме сакаат веќе од моите браќа и стри.								
23. Моите родители покажуваа желба да имам добри оценки.								

24. Ја чувствував поддршката од моите родители кога наидував на некоја потешкотија.								
25. Бев „црна овца„ или „жртвено јагне“ во семејството.								
26. Се случуваше моите родители да сакаат да бидам како некој друг.								
27. Моите родители ги критикуваа моите пријатели со кои често се гледав.								
28. Имав чувство дека моите родители ме сметаат за виновен/на за нивната несреќа.								
29. Моите родители се обидуваа да ме форсираат да бидам најдобар/ра.								
30. Родителите покажуваа дека ме сакаат.								
31. Мислам дека родителите го почитуваа моето мислење.								
1. Мислам дека родителите го почитуваа моето мислење.								
2. Чувствував дека моите родители со задоволство минуваат времето со мене.								

3. Мислам дека моите одители беа зли и ладни он мене.								
4. Моите родители знаат а кажат „Ако го направиш ја ќе ни биде многу жал“.								
5. Кога ќе се вратев дома орав да кажам каде сум ил/а и што сум правел/а.								
6. Мислам дека моите одители се трудеа да мам интересен живот и да аучам што е можно повеќе (на пр. ми упувале книги, ме раќале на летување).								
7. Родителите ме фалеа.								
8. Се случувало да имам вижжа на совест затоа што е се однесувам онака како што моите родители и сакале.								
9. Мислам дека одителите ми поставуваа високи барања за училишен успех и спортски резултати.								
10. Сум можел/а да обарам утеха од одителите кога сум била жен/на.								
1. Се случувало одителите да ме вознемируваат иако ништо не сум направил/а.								
2. Родителите ми вознемируваа работи што им								

а дозволени и на моите ијатели.								
3. Родителите ми боруваа дека не го добриваат моето однесување дома.								
4. Родителите ме критикуваа и ми зборуваа дека сум мрзелив/а и некорисен/а во присуство и други луѓе.								
5. Кога нешто ќе се случеше, од сите браќа и сестри родителите ме виникуваа мене.								
6. Родителите беа груби со мене.								
7. Родителите многу ме познудуваа, дури и за победници.								
8. Се случувало родителите да ме тепаат без причина.								
9. Ми се случувало да покажам моите родители малку да се грижат за тоа што имам права.								
10. Моите родители се случуваа во моите интереси и хобиа.								
11. Родителите ме тепаа.								
12. Ми беше дозволено да одам каде што сакам а моите родители многу да не се грижат за тоа каде								

М.								
3. Моите родители оставуваа јасни граници то смеам а што не смеам а правам и строго се одржуваа до нив.								
4. Однесувањето на моите родители кон мене не предизвуваше срам.								
4. Однесувањето на моите родители кон мене не предизвуваше срам.								
5. Моите родителите на моите браќа и сестри им дозволуваа работи што мене не ми ги дозволувале.								
5. Мислам дека грижата на моите родители дека нешто ќе ми се случи нешто повеќе претерана.								
7. Мислам дека во моите односи со родителите наоѓаеше топлина и загриженост.								
8. Моите родители ме почитуваа затоа што имам различни ставови од другите.								
9. Се случувало моите родители да бидат порасположени кон мене, да не ми кажат зошто.								

60. Ми се случувало моите родители да ме испратат на спиење без вечера.								
61. Чувствував дека моите родители се горди на мојот успех.								
62. Бев омилено дете на моите родители.								
63. Моите родители ме бранеа обвинувајќи ги моите браќа и сестри и тогаш кога јас бев виновен/на.								
64. Родителите ме гушкаа и галеа.								

ПРИЛОГ 2.

Тест кој ја испитува агресивноста

Тест 1. Ја испитува агресивноста насочена кон себе

Тест 1

Упатство за користење на тестот!

Драги читатели, пред Вас се наоѓаат два теста. Едниот тест го испитува Вашето ниво на агресивност која е насочена кон внатре, т.е. кон себе, а другиот тест ја испитува агресивноста насочена кон надворешниот свет, т.е. кон другите.

Двата теста се составени од низа на тврдења (секој тест има по 40 тврдења), со кои некои луѓе се согласуваат, а некои не се согласуваат, или за некои луѓе тие тврдења се точни, а за други се неточни. Ве молиме внимателно да го

прочитате секое тврдење и да одговорите во која мера се согласувате или не се согласувате со тоа тврдење, односно во која мерка тоа тврдење е точно и се однесува на Вас.

Тестот се пополнува на следниот начин: на пример, ако е СОСЕМА ТОЧНО тврдењето дека “Кога сте нервозни не можете да учите”, тогаш Вие би требало да го заокружите бројот 5.

Тест за агресивност насочена кон внатре, т.е. кон себе

1	2	3	4	5
СОСЕМА НЕТОЧНО	ПРИЛИЧНО НЕТОЧНО	НЕ СУМ СИГУРЕН	ПРИЛИЧНО ТОЧНО	СОСЕМА ТОЧНО
1	Прилично сум нервозен, несигурен и со променливо расположение			1 2 3 4 5
2	Многу сум размазен			1 2 3 4 5
3	Многу лесно можат да ме извадат од рамнотежа			1 2 3 4 5
4	Кога ми е тешко, често земам алкохол			1 2 3 4 5
5	Чувствувам дека родителите често ме занемарувале			1 2 3 4 5
6	Премногу размислувам за своето минато			1 2 3 4 5
7	Со обидот за самоубиство се предизвикува судбината			1 2 3 4 5
8	Имам мала самодоверба			1 2 3 4 5
9	Често имам застрашувачки сонови			1 2 3 4 5
10	Разочарувањата и неуспесите многу делуваат на мене			1 2 3 4 5
11	Често размислувам за смртта			1 2 3 4 5
12	Често ме измачува чувство дека помалку вредам од другите луѓе			1 2 3 4 5

13	Често имам чувство дека сум виновен за нешто	1	2	3	4	5
14	Верувам дека некој може да изврши самоубиство само да се освети некому	1	2	3	4	5
15	Моите родителите требале помалку да ме присилуваат	1	2	3	4	5
16	Не верувам во себе колку што би требало	1	2	3	4	5
17	Често сум тажен и депримиран	1	2	3	4	5
18	Во некои ситуации мислев дека смртта е спас од животот	1	2	3	4	5
19	Често сум осамен	1	2	3	4	5
20	Моите родители премногу барале од мене	1	2	3	4	5
21	Често се чувствувам несигурно	1	2	3	4	5
22	Некогаш ме обзема страшна паника, така да посакувам некаде да побегнам	1	2	3	4	5
23	Човекот сам би можел да се казни со одземање на сопствениот живот	1	2	3	4	5
24	Често сум оптеретен со минатото	1	2	3	4	5
25	Како дете многу ме тепаа	1	2	3	4	5
26	Си замерувам себе си што сум недоверлив	1	2	3	4	5
27	Тешко стекнувам пријатели	1	2	3	4	5
28	Мојата околина не ме разбира	1	2	3	4	5
29	Се случило да сум извршил обид за самоубиство	1	2	3	4	5
30	Дрогата претставува големо искушение за мене	1	2	3	4	5
31	Не сум имал среќно детство	1	2	3	4	5
32	Во моето семејство имало лица кои сакале да се убијат или извршиле убиство	1	2	3	4	5
33	Ги разбираам луѓето за кои животот е само патење и мачење	1	2	3	4	5
34	Повеќе пати се случило да се повредам поради мојата неспретност	1	2	3	4	5
35	Имам доживеано повеќе од две сообраќајни несреќи	1	2	3	4	5
36	Мислам дека би можел да се дрогирам кога за тоа би имал прилика	1	2	3	4	5

37	Понекогаш мислам дека ваквиот живот нема никаква смисол	1	2	3	4	5
38	Би сакал да заборавам сè што ми се случило во животот	1	2	3	4	5
39	Понекогаш се прашувам поради што луѓето толку се измачуваат и патат	1	2	3	4	5
40	Како дете бев многу осамен	1	2	3	4	5

ПРИЛОГ 3.

Тест кој ја испитува агресивноста

Тест 2. Ја испитува агресивноста насочена кон надвор/кон други луѓе

Тест 2 за агресивност насочена кон надвор, т.е. кон другите луѓе

1	2	3	4	5		
СОСЕМА НЕТОЧНО	ПРИЛИЧНО НЕТОЧНО	НЕ СУМ СИГУРЕН	ПРИЛИЧНО ТОЧНО	СОСЕМА ТОЧНО		
1	Животот го доживувам како нешто со кое неможам да се справам или да го совладам	1	2	3	4	5
2	Често мислам дека поради моите грешки треба да патам	1	2	3	4	5
3	Кога размислувам за себе тогаш гледам колку сум безвреден	1	2	3	4	5
4	Само со казна, мака и болка може да се ослободам од своите грешки	1	2	3	4	5
5	Со нашите животи управува некој друг	1	2	3	4	5
6	Човекот во својот живот е осуден само на патење и болка	1	2	3	4	5
7	За многу пријатели толку сум направил така што сега со право очекувам од нив да го добијам тоа што го сакам	1	2	3	4	5
8	Сон ми е да станам некој кој владее и дели правда	1	2	3	4	5
9	Успехот во животот може да се постигне со лукавост и сила	1	2	3	4	5

10	Многу луѓе заслужуваат само презир	1	2	3	4	5
11	Постојат луѓе кои се предодредени да бидат само слуги и ништо повеќе	1	2	3	4	5
12	Треба да се искористи секоја прилика од која може нешто да се добие или искористи	1	2	3	4	5
13	Секој паметен човек сака што повеќе да стекне, а што помалку да растура и троши	1	2	3	4	5
14	Не е добро да се стапува во интимни односи со другите луѓе	1	2	3	4	5
15	Своите чувства човекот мора да ги чува за себе	1	2	3	4	5
16	Никому не може потполно да му се верува	1	2	3	4	5
17	Секој човек треба да се држи на извесно растојание	1	2	3	4	5
18	Во односите со другите луѓе треба да се држиме до правилото: Она што е мое-тоа е мое, а она што е твое-тоа е мое	1	2	3	4	5
19	Личноста која ја сакам не смее да сака друга личност	1	2	3	4	5
20	Поважен е впечатокот кои луѓето го стекнале за мене отколку сè она што знам и умеам да го направам	1	2	3	4	5
21	Има луѓе на кои толку сум им се замерил што сум сакал да ги убијам	1	2	3	4	5
22	Во друштво секогаш настојувам да го привлечам вниманието на другите	1	2	3	4	5
23	Често се грижам дали знам да заработам пари од своето знаење и способности	1	2	3	4	5
24	Кога на друга личност ѝ посветуваат внимание, секогаш во себе чувствувам некоја тага, како да сум непотребен и безвреден	1	2	3	4	5
25	Има луѓе кои не заслужуваат да живеат	1	2	3	4	5
26	И помеѓу криминалците постои елита: тоа се професионални убици	1	2	3	4	5
27	Кога би можел да бирам, повеќе би бил офицер отколку професор	1	2	3	4	5
28	Денеска во животот може да успее само оној кој има повлијателни пријатели и врски	1	2	3	4	5

29	Често се грижам дали ќе успеам во животот	1	2	3	4	5
30	Некои луѓе се такви поради што човек мора да ги мрази	1	2	3	4	5
31	Некои народи се помалку вредни од другите	1	2	3	4	5
32	Всушност, полицајците и криминалците се многу слични едни на други	1	2	3	4	5
33	На лудите и слабоумните не треба да им се дозволи да имаат деца	1	2	3	4	5
34	Не замерувам на никој кој будалите ги искористува на вешт и лукав начин	1	2	3	4	5
35	Смешни ми се луѓето кои за секоја ситуација се расплачуваат или се разнежнуваат	1	2	3	4	5
36	За мене не би можело да се каже дека сум многу чувствителна личност	1	2	3	4	5
37	Кога би бил во некој оркестар, повеќе би сакал да удирам на тапани отколку да свирам виолина	1	2	3	4	5
38	Сиромашните луѓе се самите виновни за она што ги снашло	1	2	3	4	5
39	Јас по секоја цена морам да го добијам она што сакам	1	2	3	4	5
40	Кога би можел да бирам, повеќе би сакал да бидам хирург отколку психијатар	1	2	3	4	5

